

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ ๑

ขอบข่ายเนื้อหา

๑. ประวัติความเป็นมาภาษาบาลีสันสกฤต

- ๑.๑ ปณามคาถา คำออบน้อมพระรัตนตรัย
- ๑.๒ ปฏิญญา คำรับรองการรจนาคัมภีร์
- ๑.๓ ปริภาสา กฎเกณฑ์และคำแนะนำในการใช้คัมภีร์
- ๑.๔ อธิบายศัพท์เพิ่มเติมที่ปรากฏในคาถา
- ๑.๕ พระพุทธเจ้ากับการทรงใช้ภาษา
- ๑.๖ ความสำคัญของภาษาบาลี
- ๑.๗ ภาษาบาลีคือภาษาพระพุทธศาสนา
- ๑.๘ ภาษาพระเวทคือภาษาศาสนาพราหมณ์
- ๑.๙ คัมภีร์ไวยากรณ์กับความเป็นสันสกฤต
- ๑.๑๐ ไวยากรณ์บาลีกับสันสกฤต
- ๑.๑๑ ไวยากรณ์บาลี
- ๑.๑๒ ไวยากรณ์ภาษาบาลีที่มีสูตร
- ๑.๑๓ สรุปท้ายบท

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว นิสิตสามารถ

๑. บอกประวัติความเป็นมาภาษาบาลีสันสกฤต ความหมายปณามคาถา ฯลฯ และ ความสำคัญของภาษาบาลีสันสกฤตได้
๒. อธิบายกฎเกณฑ์ และคำแนะนำในการสังเกตลิงค์ของภาษาบาลี โดยรูปันตรนัย สาหจเรียนัย อาหัจจวิธานนัย และการทำวันทสมาส
๓. อภิปรายหลักภาษาบาลีและสันสกฤตได้

กิจกรรมการเรียนการสอน

๑. นิสิตทุกรูปร่วมกันแลกเปลี่ยนประสบการณ์ความคิดเห็นเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา ภาษาบาลีสันสกฤต
๒. นิสิตร่วมกันสังเคราะห์วิเคราะห์ความสำคัญของภาษาบาลีและสันสกฤต
๓. นิสิตแต่ละรูปตรวจสอบความพร้อมของตนเองโดยซักซ้อมทำความเข้าใจเนื้อหาและ เพื่อนร่วมห้อง
๔. อาจารย์สรุปความคิดรวบยอดด้านภาษาบาลีสันสกฤตในเรื่องประวัติความเป็นมา และความสำคัญของภาษาบาลีและสันสกฤต

สื่อการเรียนการสอน

๑. เอกสารประกอบการสอน
๒. หนังสืออ่านประกอบ (บรรณานุกรม)
๓. สื่อการสอน (Power point)

การวัดผลและประเมินผล

๑. การเข้าห้องเรียน
๒. ทำแบบฝึกหัดท้ายบท
๓. การมีส่วนร่วมในชั้นเรียน เช่น การสอบถาม การแลกเปลี่ยนความรู้
๔. การอภิปรายหน้าชั้นเรียน

บทที่ ๑

ประวัติความเป็นมาภาษาบาลีสันสกฤต

ก่อนที่จะกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของภาษาบาลีสันสกฤต อันเป็นเนื้อหาสาระในบทนี้ ข้าพเจ้าขอกล่าวถึงปณามคาถา คือ คาถาแสดงความเคารพบนอบพระรัตนตรัย เรียกกันง่าย ๆ ว่า คาถาไหว้ครูซึ่งตามปกติอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ภาษาบาลี เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ถือเป็นธรรมเนียมที่เรียบเรียงไว้เป็นเบื้องต้น ก่อนขึ้นเนื้อความของคัมภีร์นั้น ๆ ประกอบด้วยคำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย คำบอกกล่าวความมุ่งหมายในการแต่ง คำอ้างถึงบุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น ผู้อาราธนาให้แต่ง และชื่อคหบดีอื่น ๆ เป็นแบบเดียวกันกับคำนำหรือคำปรารภ แม้ในคัมภีร์อภิธาน พระโมคคัลลานเถระก็กล่าวปณามคาถาไว้เช่นเดียวกัน ในบทนี้ได้กล่าวถึงเนื้อหา ดังนี้

- ๑.๑ ปณามคาถา คาถานอบน้อมพระรัตนตรัย
- ๑.๒ ปฏิญญา คำรับรองการรจนาคัมภีร์
- ๑.๓ ปริภาสา กฎเกณฑ์และคำแนะนำในการใช้คัมภีร์
- ๑.๔ อธิบายศัพท์เพิ่มเติมที่ปรากฏในคาถา
- ๑.๕ พระพุทธเจ้ากับการทรงใช้ภาษา
- ๑.๖ ความสำคัญของภาษาบาลี
- ๑.๗ ภาษาบาลีคือภาษาพระพุทธศาสนา
- ๑.๘ ภาษาพระเวทคือภาษาศาสนาพราหมณ์
- ๑.๙ คัมภีร์ไวยากรณ์กับความเป็นสันสกฤต
- ๑.๑๐ ไวยากรณ์บาลีกับสันสกฤต
- ๑.๑๑ ไวยากรณ์บาลี
- ๑.๑๒ ไวยากรณ์ภาษาบาลีที่มีสูตร
- ๑.๑๓ สรุปท้ายบท

๑.๑ ปณามคาถา คาถานอบน้อมพระรัตนตรัย

(ก) ตถาคโต โย กรุณากโร ګโร
 ปยาต'โมสซช สุขูปัท ปท
 อกา ปรตถ ګลิสมภเว ภเว
 นนามิ ต ګเวลทุกกร ګร.

พระตถาคตเจ้าพระองค์ใด ทรงเปี่ยมล้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ทรงสละพระนิพพานอันเข้าใจแก่พระหัตถ์ที่ให้ความสุข ทรงบำเพ็ญบุญกุศริยาที่บุคคลอื่นทำได้ ยากยิ่งมีการบริจาคนใหญ่ ๕ อย่าง เป็นต้น ในสังสารภพที่มีแต่ความทุกข์ ทรงบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเวไนยสัตว์ ข้าพเจ้าขอบนอบน้อมพระตถาคตเจ้าพระองค์นั้น

(ข) อပ္พชย ย ฆุนิกุญชรา ชรา-
 รุชาทิมุตตา ยทิมุตเตร ตเร
 จิตา ติวฎฎมพุนิธี นรานรา
 ตริสุ ต ฐมมฆบัพท ปท.

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐเมื่อหลุดพ้นจากทุกข์มีความแก่และความเจ็บไข้เป็นต้นแล้ว

ทรงบูชาพระสังฆธรรมได้อันปราศจากบาปอกุศล มวลมนุษย์และทวยเทพอาศัย
สำเนาใหญ่คือพระสังฆธรรมอันประเสริฐใด ข้ามห้วงมหาสมุทรคือไตรวิภูฏ์ถึงฝั่ง
พระนิพพานแล้ว ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแม่พระสังฆธรรมนั้น

(ค) คตฺ มุนินฺโทรสฺสุนฺตุ นุตฺติ
สุปฺพลเขตต์ ภูวเนสุ ตํ สุตฺติ
คณมปิ ปาณีกตสํวรํ วริ
สทา คฺโณเชน นินฺตร’นฺตริ.

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมคณะพระอริยสงฆ์ ๘ จำพวก ผู้เป็นบุตรอันเกิดจากพระอุระ
แห่งพระจอมมุนี มนุษย์และเทวดาพากันสรรเสริญ เป็นนื่อนานาบุญอันเลิศที่รักษา
ไว้ยิ่งกว่าชีวิต เป็นผู้ประเสริฐและมีจิตบริบูรณ์ด้วยศีลคุณเป็นต้น ในกาลทุกเมื่อ

๑.๒ ปฏิญญา คำรับรองการรจนาคัมภีร์

(ข)	นามลึงเคสุ โกสฺล- ยโต มหพฺพลํ พุทฺธ-	มตฺถนิจฺจยการณํ วจน ปาฏวตฺถินํ.
(ง)	นามลึงคานย’โต พุทฺธ- ทสฺสยนฺโต ปกาเสสฺส	ภาสิตสฺสา’รหณย’หิ มภิธานปฺปทีปิกา.

ความเป็นผู้ฉลาดในนามและลึงค์อันเป็นเหตุให้วินิจฉัยเนื้อความได้นั้นว่ามีอุปการะ
มากต่อผู้หวังความเข้าใจในพระพุทธรูป เมื่อข้าพเจ้าจะแสดงนามและลึงค์ซึ่งมีใช้ใน
พระไตรปิฎกอันเป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าจึงได้รจนาคัมภีร์ขึ้นแล้วตั้งชื่อว่า
“อภิธานปป์ทีปิกา”

๑.๓ ปริภาสา กฎเกณฑ์และคำแนะนำในการใช้คัมภีร์

(จ)	ภียโย รูปนฺตรา สาห- กวจา’หจฺจวิธานน	จริเยน จ กตฺถจ เณยฺยํ ธิปฺนุนปฺสุกํ.
(ฉ)	อภินฺลึงคานํ เยว คาถาปาทนฺตมชฺฌมฺฐา	ทวนฺโท จ ลึงควาจกา ปฺพุพฺ ญนฺตยปเร ปรี.
(ช)	ปุมิตฺถิยํ ปทํ ทฺวิสุ อภิธานนฺตรารมเภา	สพฺพลึงเค จ ตีสุวิตติ เณยฺยํ ตว’นฺต’มถาที จ.
(ณ)	ภียโย ปโยค’มาคมม นิฆณฺชยฺยตฺติ’ญจา’นีย	โสคเต อาคเม กุวจิ นามลึงค์ กถียติ.

นักศึกษาพึงทราบความเป็นไปของอดีตลึงค์ ปุ่ลึงค์ และนปุงสกลึงค์ของแต่ละ
นามศัพท์ โดยนัย ๓ อย่าง คือ รูปนฺตรนัย ซึ่งมีใช้มากที่สุด สาหจฺริยนัย และอาหจ-
วิธานนัย ซึ่งมีใช้บ้างไม่มากนัก

ข้าพเจ้าจะนำเฉพาะบทที่มีลึงค์เดียวกันเท่านั้น มาประกอบเข้ากันให้เป็นวันท-
สมาส ถ้าบทกล่าวลึงค์เรียงอยู่ท้ายหรือกลางบาทคาถา แสดงว่าเป็นการระบุลึงค์ของ
บทข้างหน้าว่าเป็นลึงค์เดียวกัน ถ้าบทกล่าวลึงค์เรียงอยู่ต้นบาทคาถาแสดงว่าเป็นการ
ระบุลึงค์ของบทที่เรียงอยู่ข้างหลังว่าเป็นลึงค์เดียวกัน

บทว่า “ทวิสุ” กล่าวว่าเป็นปุงลิงค์ และอิตถิลิงค์ บทว่า “ตีสสุ” กล่าวว่าเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ บทที่มี ตุ ศัพท์เรียงอยู่ข้างหลังและบทที่มี อถ ศัพท์เรียงอยู่ข้างหน้า ให้ทราบว่าเป็นการเริ่มต้นเนื้อความอื่นจากที่กล่าวแล้ว

ข้าพเจ้านำนามพร้อมทั้งลิงค์ที่เป็นอุทาหรณ์ในพระไตรปิฎกอันเป็นพระพุทธรพจน์ของพระสุคตมาแสดงเป็นส่วนมาก มีบางคาถาที่นำอุทาหรณ์มาจากคัมภีร์นิฆนฑุมมาแสดงไว้ด้วย เพราะเห็นว่าสอดคล้องกับพระพุทธรพจน์

๑.๔ อธิบายศัพท์เพิ่มเติมที่ปรากฏในคาถา

คำว่า “รูปนตรา” แสดงบทที่มีลักษณะให้สังเกตรู้ลิงค์ที่ปรากฏชัดเจนได้ ได้แก่ บทที่มี อา อี อินี อิตถิโชตกปัจจยอยู่ท้าย มักเป็นอิตถิลิงค์ เช่น กณณา ตณหา นที อิตถิ ราชนี ภิกขุณี ยภขินี เป็นต้น บทที่มี โอ อยู่ท้าย มักเป็นปุงลิงค์ เช่น พุทโธ ธมโม สงโฆ มนุสโส ปุคคโล เป็นต้น บทที่มี นิคหิต (◌) อยู่ท้าย มักเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น กम्म จิตต์ กุสลํ ปุณณํ ปาปี นิพพานํ เป็นต้น

คำว่า “สาหจริเยน” แสดงวิธีให้ทราบว่า หากลิงค์ของบทใดยังไม่ชัดเจน ก็จัดเรียงบทนั้นไว้ใกล้กับบทที่มีลิงค์ชัดเจน คือบทที่ลงท้ายด้วยสระ อา อี อี อู อู มีอยู่ทั้ง ๓ ลิงค์ ยากจะสังเกตรู้ได้ จึงจัดเรียงไว้ใกล้กับบทที่มีลิงค์ชัดเจนเพื่อให้รู้ว่าศัพท์ที่อยู่ติดกันนั้นมีลิงค์เหมือนกัน เช่น สุขมปติ สหสสกุโข^๑ ทานจัดเรียง สุขมปติไว้ติดกับสหสสกุโข เพื่อให้สังเกตรู้ได้ง่ายว่า สุขมปติ กับ สหสสกุโข เป็นปุงลิงค์เหมือนกัน

คำว่า “อาหจวิธานเณ” แสดงวิธีพิเศษโดยการประกอบบทที่บอกลิงค์มาเรียงไว้ใกล้ ๆ เพื่อให้รู้ลิงค์ของบทนั้นได้ชัดเจน บทที่บอกลิงค์ได้แก่ ปุเม อิตถิยํ นปฺสเก อปุเม ปุณฺนปฺสเก นิตถิยํ นาริยํ เป็นต้น ที่ระบุชัดว่าบทนั้นเป็นปุงลิงค์ อิตถิลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ เช่น

ทานวา ปุเม^๒ ทานวนตฺตศัพท์มีใช้ในปุงลิงค์

ธิตฺตถิย^๓ ธิตศัพท์มีใช้ในอิตถิลิงค์

ชตฺ นปฺสเก^๔ ชตศัพท์มีใช้ในนปุงสกลิงค์

อปุเม เทวตานี^๕ เทวตาศัพท์มีใช้ในอิตถิลิงค์และนปุงสกลิงค์

วชิรํ ปุณฺนปฺสเก^๖ วชิรศัพท์มีใช้ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

วิมานโน นิตถิย^๗ วิมานศัพท์มีใช้ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

วฏฺฐิ นาริย^๘ วฏฐิศัพท์มีใช้ในอิตถิลิงค์

^๑ อภิธาน คาถา ๑๘.

^๒ อภิธาน คาถา ๑๔.

^๓ อภิธาน คาถา ๑๕๖.

^๔ อภิธาน คาถา ๓๐๕.

^๕ อภิธาน คาถา ๑๒.

^๖ อภิธาน คาถา ๒๔.

^๗ อภิธาน คาถา ๒๕.

^๘ อภิธาน คาถา ๔๘.

บทที่พระโมคคัลลานเถระย่อเข้าเป็นวันทสมาสนั้น ส่วนมากเป็นบทที่มีลิงค์เดียวกัน หากนักศึกษาต้องการทราบลิงค์ของบทที่ประกอบเข้าเป็นวันทสมาสนั้น ให้สังเกตดูศัพท์ที่เรียงไว้ท้ายสุด ถ้าบทท้ายสุดของวันทสมาสนั้นเป็นลิงค์อะไร บทที่เรียงอยู่ข้างหน้าก็เป็นลิงค์นั้นไปด้วย เช่น

บทวันทสมาสนว่า “**อุมนิทสสนากตาปโลกิต**”^๙ บอกให้รู้ว่าทั้ง ๔ บท คือ **อุมนิทสสน ออกต และอปโลกิต** เป็นนปุงสกลิงค์เหมือนกัน

บทวันทสมาสนว่า “**วิมุตยสงขตธาตสุทฺธินิพฺพติโย**”^{๑๐} บอกให้รู้ว่าทั้ง ๔ บท คือ **วิมุตติ อสงขตธาตฺ สุทฺธิ และ นิพฺพติ** เป็นอิตถิลิงค์เหมือนกัน

บทว่า “**ทฺวิสุ**” แปลว่า “ในลิงค์ทั้ง ๒” หมายถึงมีใช้ในปุงสกลิงค์และอิตถิลิงค์ เช่น “**อสนิทฺวิสุ**”^{๑๑} อสนิ มีใช้ในลิงค์ทั้ง ๒ คือปุงสกลิงค์และอิตถิลิงค์

บทว่า “**ติสุ**” หรือ “**ติสฺ**” แปลว่า “ในลิงค์ทั้ง ๓” หมายถึงมีใช้ในลิงค์ทั้ง ๓ เช่น “**อุสวาตฺสุโร ติสฺ**”^{๑๒} **อุสวานตฺ และอุสโร** มีใช้ในลิงค์ทั้ง ๓

บทว่า “**ตฺ**” แปลว่า “ส่วน” อยู่หลังบทใด บทที่อยู่หน้า ตฺ นั้น เริ่มขึ้นด้วยความใหม่ เช่น “**ชินฺ สกโก ตฺ สิทฺตฺโต**”^{๑๓} **สทกศัพท์**เริ่มต้นด้วยความใหม่ แตกต่างจาก **ชินศัพท์**ที่อยู่ในคาถาบาทเดียวกัน

บทที่อยู่หลัง **อศัพท์** เป็นบทขึ้นด้วยความใหม่ เช่น “**อภิทฺโส ปทฺโส ฤ สಾಯ สณฺณาทินจฺจโย**”^{๑๔} **สายศัพท์**เป็นต้นไป ขึ้นต้นด้วยความใหม่

พระโมคคัลลานเถระมีความประสงค์จะให้ทราบว่า บทที่ท่านนำมาแสดงไว้ในคัมภีร์อภิปธานปทีปิกานี้ ส่วนมากนำมาจากพระไตรปิฎก บางบทมีใช้อยู่ในคัมภีร์อภิปธานสันสกฤต เช่น คัมภีร์นิฆนฺตฺและคัมภีร์อมรโกสอภิปธานเป็นต้น ที่ท่านเห็นว่าไม่ขัดต่อพระพุทฺทพจนฺ์ จึงได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ด้วย

จ อปิ ปิ ศัพท์ในคาถา โดยมากมีอรรถสมุจจยะ รวมศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันเข้ามาไว้ในกลุ่มเดียวกัน แปลว่า “และ ด้วย อนึ่ง แม่”

จ อปิ ปิ ตฺ อถ ศัพท์ในบางคาถา ไม่มีเนื้อความพิเศษอะไร ท่านใส่ไว้ให้เป็นปาทปุณณะ เพื่อให้เต็มบาทคาถาและมีความไพเราะสละสลวยเท่านั้น

๑.๕ พระพุทฺธเจ้ากับการทรงใช้ภาษา

การทรงใช้ภาษาของพระพุทฺธเจ้านั้นเป็นคำที่ใช้พูดกันอยู่ในยุคนั้น คำว่า “วิชา” ก็ดี “ธรรม” ก็ดี “พรหมจรรย์” ก็ดี “ธรรมวินัย” ก็ดี แม้กระทั่งคำว่า “นิพพาน” ที่แสดงถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทฺธศาสนาก็ดี เป็นคำที่ชาวอินเดียในยุคนั้นใช้พูดและสอนกันอยู่แล้ว แต่พระองค์ทรงเป็นนักปฏิวัติปฏิรูปและอนุรักษ์ ได้ทรงนำมาใช้โดยริ่ความหมายเก่าเสียแล้วสร้างหรือให้ความหมายใหม่ตามที่ชนะของพระองค์แทน ดังนั้น ในแง่ของรูปศัพท์จึงเหมือนกัน แต่ในแง่ของความหมาย

^๙ อภิปธาน คาถา ๗.

^{๑๐} อภิปธาน คาถา ๙.

^{๑๑} อภิปธาน คาถา ๒๔.

^{๑๒} อภิปธาน คาถา ๑๘๒.

^{๑๓} อภิปธาน คาถา ๔.

^{๑๔} อภิปธาน คาถา ๖๘.

แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่นคำว่า “ธรรม” ที่ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวถึงเมื่อครั้งที่ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าแสดงธรรม ท้าวสหัมบดีพรหมได้ใช้คำว่าธรรมเหมือนกัน แต่ใช้ในความหมายของธรรมที่ไม่บริสุทธิ์ ดังข้อความว่า “ธรรมที่ผู้มีมลทินทั้งหลายคิดกันแล้วไม่บริสุทธิ์ไม่ปรากฏในชนชาวมคธทั้งหลายมาก่อน แล้วขอพระองค์จงเปิดอริยมรรคอันเป็นประตูนิพพานเถิด...”^{๑๕} และท่านอาหารดาบสและอุทกดาบสได้ใช้คำว่า “ธรรม” เรียกคำสอนในสำนักของท่านทั้งสองด้วยเช่นกัน^{๑๖} ส่วนคำอื่น ๆ มีลักษณะเดียวกันเช่นคำว่า “พรหมจรรย์” กับคำว่า “ธรรมวินัย” มีนัยเดียวกันคือเป็นคำที่ใช้พูดกันโดยทั่วไปในสำนักต่างๆ ของอินเดียยุคนั้น ดังที่พระองค์ตรัสเล่าถึงตอนที่เสด็จเข้าไปศึกษาเล่าเรียนในสำนักของอาจารย์ทั้งสองคืออาหารดาบสกับอุทกดาบสว่า “ข้าพเจ้าปรารถนาจะประพาศพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้”^{๑๗} จะเห็นว่าคำเหล่านี้ได้มีใช้กันแล้วในสำนักของอาจารย์ทั้งสอง ฉะนั้น ความเหมือนที่แตกต่างนี้จึงอยู่ที่การให้ความหมายและเนื้อหาเฉพาะของแต่ละสำนักว่ามีความมุ่งหมายถึงเฉพาะธรรมหรือสิ่งใด ความเหมือนกันจึงอยู่ที่รูปศัพท์ที่ใช้หรือโดยพยัญชนะเท่านั้น แต่โดยความมุ่งหมายแล้วจะมีความแตกต่างกันเช่นคำว่า “ธรรม” ตามทัศนะของอาหารดาบสหมายถึงข้อธรรมชั้นสูงสุดในสำนักนี้ได้แก่อาภิญญัตถนิพพาน^{๑๘} ตามทัศนะของอุทกดาบสคือเนวสัจญญาสนา^{๑๙} แต่ในความหมายของพระพุทธเจ้า คำเหล่านี้หมายถึงวิชา ๓ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาทเป็นต้นหรือหมายถึงเอาเป้าหมายสูงสุดหรือธรรมชั้นสูงสุดคือนิพพาน^{๒๐} โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อตรัสชวนให้ปัญจวัคคีย์ได้สำนึกและหันมารับฟังพระองค์ทรงสอนโดยใช้คำว่า “พรหมจรรย์” เป็นคำเชิญชวนให้ปัญจวัคคีย์ได้คิดว่า “พวกเธอปฏิบัติตามที่เราสอนแล้วไม่เข้าใจทำให้แจ้งซึ่งคุณอันยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่กุลบุตรทั้งหลายออกจากเรือนแล้วบวชเป็นบรรพชิตต้องการกันด้วยปัญญาชอบเองในปัจจุบัน”^{๒๑} จะเห็นว่าในการใช้คำเพื่อเป็นอุบายวิธีแสดงให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจและเข้าถึงสิ่งที่ตรัสรู้แล้วนั้น พระองค์ทรงใช้คำที่มีใช้กันอยู่แล้วในยุคนั้นและเป็นที่เข้าใจกันเป็นอย่างดีว่าหมายถึงอะไร แต่ทรงให้ความหมายใหม่ตามทัศนะของพระองค์เพื่อดึงความสนใจเข้าสู่ความหมายใหม่ที่พระองค์ประสงค์ให้เข้าใจและได้รู้ตามดังข้อความที่กล่าวถึงประเด็นการใช้ภาษานี้ไว้ในหนังสือพุทธธรรมตอนหนึ่งว่าการที่ต้องทรงสอนพุทธธรรมท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์และความเชื่อถือตามลัทธิต่างๆ ของพวกสมณะสมัยนั้นทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนาในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้นทั้งโดยการทรงได้รับฟังและการตรัสพาดพิงถึงและโดยที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ให้พุทธธรรมเผยแพร่ไปเป็นที่เข้าใจและเป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวางในเวลาอันรวดเร็วจึงปรากฏว่าพระองค์ทรงมีวิธีการปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งคือไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือในรูปถ้อยคำที่ใช้ แต่ทรงหักล้างเฉพาะตัวความเชื่อถือที่แฝงอยู่เป็นความ-

^{๑๕} ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๓๘/๓๒๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๘/๔๐๘.

^{๑๖} ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๒๗/๓๐๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕.

^{๑๗} ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๒๗/๓๐๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๗/๓๙๕. คำว่า พรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงคำสั่งสอน ส่วนคำว่าธรรมวินัย หมายถึงสำนักหรือศาสนาที่เป็นสถาบันของอาหารดาบสและอุทกดาบส.

^{๑๘} ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๒๗/๓๐๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๗/๓๙๕.

^{๑๙} ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๒๘/๓๑๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๘/๓๙๘.

^{๒๐} ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๓๗/๓๑๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗.

^{๒๑} วิ.ม.(บาลี) ๔/๑๒/๑๒, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒/๑๘.

หมายของถ้อยคำเหล่านั้นกล่าวคือไม่ทรงปฏิเสธหรือขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรงทรงนิยมการเปลี่ยนแปลงแบบไม่รู้สีกตัวหรือแบบโอนอ่อนผ่อนตามมากกว่าโดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรมโดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้างเช่นใช้ “พรหม” เป็นชื่อของสัตว์โลกที่เกิดตายประภพหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง”^{๒๒}

การใช้ภาษาในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้าจึงมีลักษณะเด่นที่สำคัญ พอสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้คือ^{๒๓}

๑) ทรงใช้ภาษาท้องถิ่นในการประกาศพระพุทธานุศาสนเป็นที่ยอมรับกันว่าพระองค์ทรงใช้ภาษาของชาวมคธทุกระดับชนชั้นเป็นภาษาในการสั่งสอน เหตุผลสำคัญที่ทรงเลือกใช้ภาษามคธดังกล่าวนี้คือทรงถือเอาความเข้าใจและความสามารถรับรู้ได้เพื่อประโยชน์พึงได้พึงถึงของชาวมคธเป็นหลัก หากมองในแง่นี้บริบทสังคมที่จะสั่งสอนนั้นจึงเป็นตัวกำหนดการใช้ภาษาของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อทรงตัดสินพระทัยประกาศพระศาสนาในแคว้นมคธ การที่จะทำให้ชาวมคธเข้าใจถึงสิ่งที่พระองค์สอนได้นั้นต้องใช้ภาษาที่ชาวมคธสามารถเข้าใจได้ นั่นคือต้องสื่อด้วยภาษาถิ่นของพวกเขาเอง^{๒๔}

๒) ทรงใช้ภาษาสามัญที่ไม่ใช่ภาษาชั้นสูง แต่ใช้เป็นสื่อแสดงเหตุผลแห่งความจริงความถูกต้องและความดีงามเพราะเป้าหมายสำคัญของพุทธกิจคือการช่วยเหลือมนุษย์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ การใช้ภาษาที่ง่ายและเอื้อต่อการบรรลุเป้าหมายนั้น จึงเป็นสิ่งสำคัญ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้มีภิกษุสองรูปที่มาจากตระกูลพราหมณ์เสนอให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้เล่าเรียนธรรมโดยใช้ภาษาสันสกฤตให้มีฉันทลักษณ์เป็นโคลงกาพย์โคลกเหมือนคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ซึ่งถือว่าเป็นภาษาชั้นสูงและเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะการปล่อยให้ศึกษาเล่าเรียนคำสอนด้วยภาษาเดิมของแต่ละคนจะทำให้คำสอนเสียหายและผิดเพี้ยนได้ แต่ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตตามที่ภิกษุสองรูปนี้เสนอแต่อย่างใด ไม่เพียงไม่ทรงอนุญาตเท่านั้นยังทรงห้ามการกระทำเช่นนั้นอีกด้วย เป็นที่มาของสิกขาบทข้อหนึ่งความว่า หากภิกษุใดละเมียดหรือฝืนกระทำให้ดังกล่าวก่อว่ามีความผิดปรับเป็นอาบัติทุกกฏต้องสำนึกตนและปรับปรุงตนเสียใหม่ทั้งไม่ให้ประพฤตินั้นอีกและทรงยืนยันที่จะให้เล่าเรียนคำสอนของพระองค์ด้วยภาษาเดิมคือภาษาชาวมคธ^{๒๕}

๓) ทรงใช้ภาษา แต่ไม่ทรงยึดติดในภาษาที่ใช้ พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นว่าโลกประสพการณ์ของมนุษย์นั้นตกอยู่ในความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา จึงไม่ประสงค์ที่แสดงด้วยภาษาที่แน่นอนตายตัว ภาษามนุษย์ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกชื่อตามโลก (โลกสามัญญา) ภาษาของโลก (โลกนิรุตติ) โวหารของโลก (โลกโวหาร) บัญญัติของโลก (โลกบัญญัติ)^{๒๖} ล้วนมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาไป

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: กรุงเทพฯ- มหานคร, ๒๕๕๒), หน้า ๘.

^{๒๓} การใช้ภาษาและวิธีการในการสอนของพระพุทธเจ้าผู้สนใจสามารถศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้ในพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพฯมหานคร: สำนักพิมพ์เบ็กมาน, ๒๕๕๒) และแสงจันทร์งาม, **วิธีสอนของพระพุทธเจ้า**, (กรุงเทพฯมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

^{๒๔} วิ.ม.(บาลี) ๔/๓๒/๒๗, วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๒๕} วิ.จ.ู.(บาลี) ๗/๒๘๕/๔๖, วิ.จ.ู.(ไทย) ๗/๒๘๕/๗๑.

^{๒๖} ที.สี.(บาลี) ๙/๔๔๐/๑๙๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕.

ตามสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติและวัฒนธรรมทางวัตถุ พระพุทธเจ้าจึงทรงใช้วิธีการอธิบายคำและความคิดด้วยการใช้ภาษาที่ไม่สุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่งระหว่างความไม่มีกฎเกณฑ์กับความเคร่งครัดทางภาษา^{๒๗} หากแต่ทรงยอมรับและใช้ภาษาตามที่ชาวโลกนิยมใช้กันอยู่ ภาษาที่ชาวโลกใช้กันอยู่อย่างไร พระองค์ทรงใช้อย่างนั้น แต่ไม่ทรงยึดติดและไม่ทรงปฏิเสธภาษาเหล่านั้น ดังที่ตรัสกับลูกชายนายควาญช้างชื่อจิตตะ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงข้อนี้ได้เป็นอย่างดีว่า

“ดูก่อนจิตตะ ฉะนั้นเหมือนกัน สมัยใด มีการได้อัตภาพที่หยาบ สมัยนั้น ย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ ทั้งย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่ไม่มีรูป สมัยนั้น ย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่หยาบเท่านั้น สมัยใด มีการได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ สมัยนั้น ย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่หยาบทั้งย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่ไม่มีรูป สมัยนั้น ย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจเท่านั้น สมัยใด มีการได้อัตภาพที่ไม่มีรูป สมัยนั้น ย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่หยาบ ทั้งย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ สมัยนั้น ย่อมไม่ถึงการนับว่าได้อัตภาพที่ไม่มีรูปเท่านั้น เหล่านี้เป็นโลกสามัญญา เป็นโลกโฆหาร เป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกบัญญัติ ที่ตลาคติใช้ตรัส แต่ไม่ทรงยึดติด”^{๒๘}

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาสองลักษณะคือภาษาสมมติหรือสมมติภาตคือภาษาที่กล่าวถึงสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เทวดา พรหม เป็นต้น และภาษาปรมาตม์คือภาษาที่กล่าวถึงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชันธ ธาตุ อายตนะ สติปัญญา สัมมัตถิยาน เป็นต้น^{๒๙} สลับกันกล่าวคือพระองค์ทรงใช้ภาษาสมมติกับบุคคลที่ฟังแล้วสามารถเข้าใจได้ทันที ตรงข้ามกันหากคนที่จะสามารถเข้าใจได้ด้วยภาษาปรมาตม์ พระองค์จะทรงใช้ภาษาปรมาตม์กับคนนี้ แต่โดยปกติทั่วไปพระองค์จะทรงแสดงด้วยภาษาสมมติก่อนแล้วจึงทรงแสดงด้วยภาษาปรมาตม์ภายหลัง กระนั้นก็ตามที่สำคัญคือพระองค์ไม่ทรงยึดติดในภาษาที่ใช้ เพราะไม่มีการยึดติดด้วยตัณหา มานะ ทิฐิ^{๓๐} ภาษาปรมาตม์จึงเป็นภาษาใหม่ที่ชี้ตรงต่อลักษณะความเป็นจริงเป็นภาษาที่พระองค์เสนอและเป็นภาษาของพระพุทธศาสนาด้วย อย่างไรก็ตาม ตามหลักฐานที่พบจะเห็นว่าแม้พระพุทธเจ้าจะเสนอภาษาปรมาตม์ดังกล่าวก็ตาม แต่พระองค์มิได้ทรงปฏิเสธภาษาสมมติหรือภาษาสามัญที่ใช้พูดกันโดยทั่วไป ตรงกันข้ามพระองค์กลับยืนยันที่จะให้สาวกของพระองค์ศึกษาเล่าเรียนคำสอนของพระองค์ด้วยภาษาของท้องถิ่นนั้นๆ และพระองค์เองทรงใช้ทั้งสองภาษาในการสั่งสอนตามสถานการณ์ตามอุปนิสัยของผู้ฟัง ทำให้การใช้ภาษาของพระพุทธเจ้าในประเด็นดังกล่าวนี้จะเห็นชัดจากข้อความต่อไปนี้

“ข้อที่เรากล่าวว่า “ไม่พึงปรักปรำภาษาชนบท ไม่พึงลวงเลยคำพูดสามัญเสีย” เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามเป็นการปรักปรำภาษาชนบทและเป็นการลวงเลยคำพูดสามัญ ภิกษุทั้งหลาย ภาษาในโลกลนี้ ในบางชนบทหมายถึงว่า “ปาตี” ในบางชนบทหมายถึงว่า “ปัตตะ” ในบางชนบทหมายถึงว่า “ปิฐฐะ” ในบางชนบทหมายถึงว่า “สรวะระ” ในบางชนบทหมายถึงว่า “โหลสะ” ในบางชนบทหมายถึงว่า “โปณะ” ในบางชนบทหมายถึงว่า “หนะ” ในบางชนบทหมายถึงว่า “ปิปละ” ภิกษุพูดปรักปรำโดยประการที่ชนทั้งหลายหมายถึงเรื่องภาษานั้นกันชนบทนั้น ๆ ตามกำลังและความ

^{๒๗} David J. Kalupahana, *A History of Buddhist Philosophy: Continuities and Discontinuities*, pp. 60-61.

^{๒๘} ที.สี.(บาลี) ๙/๔๔๐/๑๙๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕.

^{๒๙} ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๔๓๙-๔๔๓/๓๑๖-๓๑๗.

^{๓๐} ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๔๓๙-๔๔๓/๓๑๘.

ยึดถือว่านี่เท่านั้นจริง อื่นเปล่า อย่างนี้ชื่อว่าเป็นการปรักปรำภาษาชนบทและเป็นการล่องเลยคำพูดสามัญ

ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม ถึงเป็นการไม่ปรักปรำภาษาชนบทและเป็นการไม่ล่องเลยคำพูดสามัญ ภิกษุทั้งหลาย ภาษะในโลกลนี้ ในบางชนบทหมายรู้ว่า “ปาตี” ในบางชนบทหมายรู้ว่า “ปัตตะ” ในบางชนบทหมายรู้ว่า “ปิฏฐะ” ในบางชนบทหมายรู้ว่า “สรวะ” ในบางชนบทหมายรู้ว่า “ทโลสะ” ในบางชนบทหมายรู้ว่า “โปณะ” ในบางชนบทหมายรู้ว่า “หนะ” ในบางชนบทหมายรู้ว่า “ปิปละ” ภิกษุพูดโดยประการที่ชนทั้งหลายหมายรู้เรื่องภาษะกันในชนบทนั้น ๆ อย่างไม่ใช่ความยึดมั่นว่าเป็นอันท่านผู้มีอายุทั้งหลายพูดแก่ข้าพเจ้าหมายถึงภาษะนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่าเป็นการไม่ปรักปรำภาษาชนบทและเป็นการไม่ล่องเลยคำพูดสามัญ ข้อที่เรากล่าวอย่างไม่พึงปรักปรำภาษาชนบทไม่พึงล่องเลยคำพูดสามัญ เราอาศัยเนื้อความนี้กล่าวแล้ว”^{๓๑}

จากข้อความพระพุทธดำรัสข้างต้นทำให้เห็นถึงข้อยืนยันเกี่ยวกับภาษาที่มีนัยสำคัญ ๒ ประการคือ

๑) การยอมรับความเกี่ยวเนื่องกันของคำพูดซึ่งขึ้นอยู่กับความนิยมใช้พูดมากกว่าหลักการทางนิรุกติศาสตร์ที่มีไวยากรณ์และโครงสร้าง

๒) บ่งชี้ถึงสิ่งที่ปัจจุบันเรียกว่ากระแสภาษา (language drift) ที่เกิดขึ้นโดยการใช้พูดกันอยู่เป็นประจำซึ่งเป็นการไม่ยอมรับโครงสร้างภาษาที่ยุ่ยากของนักภาษาศาสตร์ กระแสภาษานี้เองได้แสดงสถานะที่เป็นกลางระหว่างการยึดมั่นผูกขาดทางภาษาศาสตร์กับการละเมิดกฎเกณฑ์ทางภาษาศาสตร์^{๓๒}

จากการที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกศึกษาและเผยแพร่คำสอนของพระองค์ด้วยภาษาของแต่ละท่านก็ดี การที่ทรงใช้ภาษาตามชาวโลกใช้กันก็ดี การยอมรับว่าภาษานั้นมีความหมายหลายนัยก็ดี จึงยากที่จะหลีกเลี่ยงการเข้าใจผิดที่เกิดจากการตีความผิดได้ เพราะมีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจต่างกันทั้งด้านภาษาที่ใช้พูดและความคิดเห็น เพราะถ้าหากต่างฝ่ายต่างยืนยันความคิดเห็นและภาษาของตนถูกต้อง ย่อมเกิดความเห็นขัดแย้งกันอย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม ที่สำคัญคือพระองค์ทรงเปิดทางให้มีการตรวจสอบและยอมรับความต่างของภาษาที่ใช้พูดในแต่ละท้องถิ่น ชี้ให้เห็นว่าไม่ควรยืนยันไม่ควรยึดมั่นเฉพาะภาษาของตนเท่านั้นถูกต้อง แต่ภาษาของคนอื่นในท้องถิ่นอื่นนั้นผิด สิ่งสำคัญที่สุดในกรณีนี้คือต้องเรียนรู้เกี่ยวกับภาษาผู้อื่นที่ต่างจากตนเองให้มาก เข้าลักษณะใจเขาใจเรา เราเพื่อจะได้ไม่เกิดการผูกขาดความถูกต้องเฉพาะภาษาของตนอย่างเดียว หากแต่เพื่อการยอมรับความแตกต่างของการใช้ภาษาอื่นว่าแม้จะใช้คำเรียกแตกต่างกัน แต่ขอเพียงให้เข้าใจตรงกันว่าหมายถึงสิ่งเดียวกันดังตัวอย่างเรื่องภาษะดังกล่าวประเด็นสำคัญคือต้องตระหนักว่าภาษานั้นเป็นเพียงเครื่องมือสื่อให้เข้าใจถึงความจริงและความถูกต้องเท่านั้น ภาษาไม่ใช่ความจริงและความถูกต้องที่ภาษานั้นๆ สื่อถึง หากบุคคลได้เข้าใจถึงความจริงและความถูกต้องอย่างถ่องแท้แล้วและไม่ประสงค์จะสื่อหรือถ่ายทอดความจริงและความถูกต้องแก่ผู้อื่น ภาษาก็ไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป

^{๓๑} ม.อ.(บาลี) ๑๔๓๓๑-๓๓๒/๓๐๑, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๓๑-๓๓๒/๓๔๗-๓๔๘.

^{๓๒} David J. Kalupahana, *A History of Buddhist Philosophy: Continuities and Discontinuities*, pp. 61-62.

๑.๖ ความสำคัญของภาษาบาลี

ภาษาบาลี (ปาลี) เป็นภาษาที่เก่าแก่ภาษาหนึ่งในตระกูลอินเดีย-ยุโรป (อินโด-ยูโรเปียน) ในสาขาย่อย อินเดีย-อิหร่าน (อินโด-อิเรเนียน) ซึ่งจัดเป็นภาษาปรากฏภาษาหนึ่ง เป็นที่รู้จักกันดีในฐานะเป็นภาษาที่ใช้บันทึกคัมภีร์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท (มีพระไตรปิฎก เป็นต้น) โดยมีลักษณะทางไวยากรณ์ และคำศัพท์ที่คล้ายคลึงกับภาษาสันสกฤต ไม่มีอักษรชนิดใดสำหรับใช้เขียนภาษาบาลีโดยเฉพาะ มีหลักฐานจารึกภาษาบาลีด้วยอักษรต่าง ๆ มากมายในตระกูลอักษรอินเดีย เช่น อักษรพราหมี อักษรเทวนาครี จนถึงอักษรขอม อักษรไทย อักษรมอญ แม้กระทั่งอักษรโรมัน (โดยมีการเพิ่มเครื่องหมายเล็กน้อย) ก็สามารถใช้เขียนภาษาบาลีได้

ชื่อเรียกภาษานี้ คือ ปาลี (Pali) นั้น ไม่ปรากฏที่มาที่ชัดเจน และเป็นที่ถกเถียงเรื่อยมา โดยไม่มีข้อสรุป สำหรับชาวพุทธโดยทั่วไปเชื่อว่า ภาษาบาลีมีกำเนิดจากแคว้นมคธ ในชมพูทวีป และเรียกว่า ภาษามคธ หรือ ภาษามาคธี อย่างไรก็ตาม นักภาษาศาสตร์บางท่านมีความเห็นว่า ภาษาบาลีและมาคธีนั้นเป็นภาษาทางภาคใต้ของอินเดีย บางท่านระบุว่าเป็นภาษาทางภาคตะวันตกของอินเดีย นักวิชาการชาวเยอรมันสมัยปัจจุบันซึ่งเป็นนักภาษาสันสกฤตคือศาสตราจารย์ไมเคิล วิตเชลแห่งมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สหรัฐอเมริกา ถือว่าภาษาบาลีเป็นภาษาทางภาคตะวันตกของอินเดีย และเป็นคนละภาษากับภาษาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช

ภาษาบาลีมีพัฒนาการที่ยาวนาน มีการใช้ภาษาบาลีเพื่อบันทึกคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นจำนวนมาก วิลเฮล์ม ไกเกอร์ นักปราชญ์บาลีชาวเยอรมัน ได้เขียนหนังสือในสมัยศตวรรษที่ ๑๙ โดยวางทฤษฎีว่าภาษาบาลีในพระไตรปิฎกนั้นสามารถแบ่งวิวัฒนาการการแต่งได้ ๔ ยุค ตามรูปลักษณะของภาษาที่ใช้ดังนี้:

๑. ยุคคาถา หรือยุคร้อยกรอง มีลักษณะการใช้คำที่ยังเกี่ยวข้องกับภาษาไวทิกะซึ่งใช้บันทึกคัมภีร์พระเวทอยู่มาก

๒. ยุคร้อยแก้ว มีรูปแบบที่เป็นภาษาอินโดอารยันสมัยกลาง แตกต่างจากสันสกฤตแบบพระเวทอย่างเด่นชัด ภาษาในพระไตรปิฎกเขียนในยุคนี้

๓. ยุคร้อยกรองระยะหลัง เป็นช่วงเวลาหลังพระไตรปิฎก ปรากฏในคัมภีร์ย่อย เช่น มลिनทปัญหา วิสุทธีมรรค เป็นต้น

๔. ยุคร้อยกรองประดิษฐ์ เป็นการผสมผสานระหว่างภาษายุคเก่า และแบบใหม่ กล่าวคือคนแต่งสร้างคำบาลีใหม่ ๆ ขึ้นใช้เพราะให้ดูสวยงาม

บางที่เป็นคำสมาสยาว ๆ ซึ่งไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก แสดงให้เห็นชัดเจนว่าแต่งขึ้นหลังจากที่มีการเขียนคัมภีร์แพร่หลายแล้ว

ปัจจุบันมีการศึกษาภาษาบาลีอย่างกว้างขวางในประเทศที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาท เช่น ศรีลังกา เมียนมาร์ ไทย ลาว กัมพูชา และอินเดีย แม้กระทั่งในอังกฤษ ก็มีผู้สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาได้พากันจัดตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ขึ้นในกรุงลอนดอนของประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เพื่อศึกษาภาษาบาลีและวรรณคดีภาษาบาลี รวมถึงการแปลและเผยแพร่ ปัจจุบันนั้น สมาคมบาลีปกรณ์ดังกล่าวนี้มีสำนักงานใหญ่อยู่ที่ตำบลเฮตติงตัน ในเมืองอ็อกซ์ฟอร์ดของสหราชอาณาจักร

โดยเฉพาะในประเทศไทยนั้น มีการศึกษาภาษาบาลีในวัดมาช้านาน และยังมีเปิดสอนใน

ลักษณะหลักสูตรเร่งรัดที่มหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่งกล่าวคือมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหาหมกุฏราชวิทยาลัย โดยลักษณะของภาษาบาลีมีดังนี้

๑) ไวยากรณ์

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่มีวิภัติปัจจัยตามแบบลักษณะของภาษาในตระกูลอินโด-ยูโรเปียน กล่าวคือการนำคำมาประกอบในประโยคจะต้องมีการผันคำโดยอาจจะเติมเสียงต่อท้ายหรือเปลี่ยนรูปคำบ้าง เช่น ในภาษาอังกฤษเรามักจะเห็นการเติม -s สำหรับคำนามพหูพจน์ หรือเติม -ed สำหรับกริยาอดีต แต่ในภาษาบาลีมีสิ่งที่จะต้องพิจารณามากกว่าภาษาอังกฤษอีกหลายอย่าง

๒) การผันคำนาม

ในที่นี้ขอหมายรวมทั้ง นามนาม คุณนาม และศัพท์นาม ซึ่งการนำคำนามเหล่านี้มาประกอบประโยคในภาษาบาลีจะพิจารณาสิ่งต่อไปนี้

(๑) ลิงค์ หรือเพศ ในภาษาบาลีมีสามเพศ คือ ชาย หญิง และไม่มีเพศ บางศัพท์เป็นได้เพศเดียว บางศัพท์อาจเป็นได้สองหรือสามเพศ ต้องอาศัยการจดจำเท่านั้น

(๒) วจนะ หรือพจน์ ได้แก่ เอกพจน์ และ พหูพจน์

(๓) การก คือหน้าที่ของนามในประโยค อันได้แก่

- ปฐมมา เป็นประธานหรือผู้กระทำ (มักแปลโดยใช้คำว่า อันว่า...)
- ทุตติยา เป็นกรรม (ซึ่ง..., สู่...)
- ตติยา เป็นเครื่องมือในการกระทำ (ด้วย..., โดย...)
- จตุตถี เป็นกรรมรอง (แก่..., เพื่อ..., ต่อ...)
- ปัญจมี เป็นแหล่งหรือแดนเกิด (แต่..., จาก..., กว่า...)
- ฉกฐี เป็นเจ้าของ (แห่ง..., ของ...)
- สัตตมี สถานที่ (ที่..., ใน...)
- อาลปนนะ อุทาน (ดูก่อน...)

สระการันต์ คือสระลงท้ายของคำศัพท์ที่เป็นนาม เพราะสระลงท้ายที่ต่าง ๆ กัน ก็จะต้องเติมวิภัติที่ต่าง ๆ กันไป

ตัวอย่างเช่น คำว่า สงฆ คำนี้มีสระ อ เป็นการันต์และเพศชาย เมื่อนำไปใช้เป็นประธานเอกวจนะจะผันเป็น สงโฆ, ประธานพหูพจน์จะเป็น สงฆา, กรรมเอกวจนะเป็น สงฆ์, กรรมรองเอกวจนะเป็น สงฆสส ฯลฯ

หรือคำว่า ภิกขุ คำนี้มีสระ อุ เป็นการันต์และเพศชาย เมื่อนำไปใช้เป็นประธานเอกวจนะก็ผันเป็น ภิกขุ ประธานพหูพจน์จะเป็น ภิกขโว หรือ ภิกขู กรรมเอกวจนะเป็น ภิกขุ กรรมรองเอกวจนะเป็น ภิกขุสส หรือ ภิกขุโน ฯลฯ

๓) การผันคำกริยา

คำกริยาหรือที่เรียกว่าอาชยาด เกิดจากการนำธาตุของกริยามาลงปัจจัยและใส่วิภัติตามแต่ลักษณะการใช้งานในประโยค

การใส่วิภัติ เพื่อปรับกริยานั้นให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่กำลังนำไปใช้ มีสิ่งที่จะพิจารณาดังนี้

- ๑) กาล ดูว่ากริยานั้นเกิดขึ้นในเวลาใด
 - (๑) วัตตมานา กริยาปัจจุบัน ใช้ในประโยคบอกเล่า
 - (๒) ปัญจมี ใช้ในประโยคคำสั่ง หรือขอให้ทำ
 - (๓) สัตตมี ใช้บอกว่าควรจะทำ ฟังกระทำ
 - (๔) ปโรกขา กริยาอดีตที่ล่วงแล้ว เกินจะรู้
 - (๕) หิยัตตนี กริยาอดีต
 - (๖) อัชชัตตนี กริยาที่ผ่านไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ หรือในวันนี้
 - (๗) ภวิสสันติ กริยาที่จะกระทำ
 - (๘) กาลาติปัตติ กริยาที่คิดว่าน่าจะทำได้ก็ไม่ได้ทำ (หากมั่นใจว่า...)
- ๒) บท ดูว่ากริยานั้นเกิดกับใคร
 - (๑) ปรัสสบท เป็นการกระทำที่ส่งผลกับผู้อื่น
 - (๒) อัตตโนบท เป็นการกระทำที่ส่งผลกับตัวเอง หรือมีสถานะเป็นอย่างนั้นอยู่

เอง

- ๓) วจนะ เหมือนค่านาม คือแบ่งเป็นเอกวจนะและพหูวจนะ ซึ่งวจนะของกริยาก็ต้องขึ้นกับวจนะของนามผู้กระทำ
 - ๔) บุรุษ บอกบุรุษผู้กระทำกริยา บุรุษในภาษาบาลีนี้จะกลับกับภาษาอังกฤษคือ
 - (๑) บุรุษที่หนึ่ง หมายถึงผู้อื่น (เขา)
 - (๒) บุรุษที่สอง หมายถึงผู้ที่กำลังพูดด้วย (เธอ)
 - (๓) บุรุษที่สาม หมายถึงผู้ที่กำลังพูด (ฉัน)

ตัวอย่างเช่นกริยา วท ที่แปลว่าพูด เป็นกริยาที่ถ้าจะบอกว่า ฉันพูด ก็จะเป็น วทามิ เราพูด เป็น วทาม เธอพูด เป็น วทสิ เขาพูด เป็น วทติ ฉันฟังพูด เป็น วเทยยามิ ฉันจักพูด เป็น วทสสามิ ฯลฯ

การลงปัจจัย สำหรับธาตุของคำกริยา ก่อนที่จะใส่วิภัตินนั้น ต้องพิจารณาก่อนด้วยว่ากริยาที่นำมาใช้นั้นเป็นลักษณะปกติหรือมีการแสดงอาการอย่างใดเป็นพิเศษ

๔) **อภัยศัพท์** คือกลุ่มคำที่จะไม่ถูกเปลี่ยนผันไป ไม่ว่าจะนำไปประกอบประโยคส่วนใดก็ตาม ได้แก่ (๑) อุปสรรค (๒) ปัจจัย (๓) นิบาต

๑.๗ ภาษาบาลีคือภาษาพระพุทธศาสนา

มีภาษาถิ่นภาษาหนึ่งที่ใช้พูดกันในแถบแคว้นมคธ เรียกว่า มาครภาษา ตามชื่อแคว้นและพระพุทธเจ้าทรงใช้ในการเผยแผ่พระศาสนา พระองค์ทรงใช้ภาษามครประกาศพระพุทธศาสนาภาษามครจึงได้รับเกียรติและได้รับการยกย่องว่าเป็น "สัมพุทธโวหารภาษา" (ภาษาที่เป็นโวหารของพระพุทธเจ้า) "อริยโวหารภาษา" (ภาษาที่เป็นโวหารของพระอริยะ) "ยถาภูจฺจพรมโวหารภาษา" (ภาษาบัณฑิตกสภาวะธรรม) นอกจากนี้ ยังมีคำเรียกคำหนึ่งคือ "ปาฬิภาษา" (ภาษาบาลี) ซึ่งเป็นคำที่นักปราชญ์นิยมใช้กันมากในยุคต่อมา

ปาฬิภาษาหรือภาษาบาลีนี้ มีความหมายว่า "ภาษาที่เป็นระเบียบแบบแผน" หรือ "ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์" เป็นคำที่ใช้เจาะจงเรียกเฉพาะภาษามครที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับภาษามครที่ใช้พูดกันทั่ว ๆ ไป ส่วนภาษามครที่ใช้ในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์

อื่น ๆ เช่นพงศาวดาร เป็นต้น พอจะอนุมานได้ว่า "ภาษาบาลี" ได้ในฐานะที่เป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธรูปทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ดังนั้น ในปัจจุบันเมื่อเอ่ยถึง "ภาษาบาลี" จึงหมายรวมเอาทั้งภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์ภาษาบาลีอื่น ๆ ทั้งหมด

อนึ่ง ภาษาบาลีนี้ เดิมเป็นภาษาถิ่นที่ชาวคธในอดีตใช้สื่อสารกันตามธรรมชาติ ไม่ใช่ภาษาที่นักปราชญ์ทางไวยากรณ์ผูกขึ้นมาใช้ จึงเป็นภาษาที่ประชาชนในชมพูทวีปเข้าใจกันดี เพราะเป็นภาษาที่ไม่ซับซ้อน ไม่เหมือนกับบางภาษา เช่น ภาษาพระเวทหรือภาษาสันสกฤตเป็นภาษาที่นักปราชญ์ทางภาษากำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้เป็นกรณีพิเศษเพื่อใช้อธิบายพระเวทและศาสตร์เฉพาะบางศาสตร์

พระพุทธเจ้าทรงเป็นอัครทศสิมา (ผู้ทรงมีวิสัยทัศน์ไกล) จึงทรงเลือกภาษามคธหรือภาษาบาลี เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา เพื่อให้สามารถเผยแผ่คำสอนของพระองค์ได้ทุกชนชั้นวรรณะ

๑.๘ ภาษาพระเวทคือภาษาศาสนาพราหมณ์

ศาสนาพราหมณ์เกิดก่อนพระพุทธศาสนา มีคัมภีร์ประจำศาสนา คือ คัมภีร์พระเวท หรือที่นิยมเรียกว่าไตรเพท ซึ่งประกอบด้วยยชุรเวท สามเวท และฤคเวท (บาลีว่าอิรุเวท) สำหรับภาษาที่ใช้รจนาคัมภีร์พระเวทดังกล่าว เรียกว่า "เวทภาษา" (สันสกฤตโบราณ) รจนาโดยฤชีอัญญกะ วามกะ และอังคีระสะ เป็นต้น ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท เป็นภาษาเก่าแก่ชาวบ้านทั่วไปเข้าใจยาก จึงไม่นิยมใช้เป็นภาษาสำหรับสื่อสารในชีวิตประจำวัน

๑.๙ คัมภีร์ไวยากรณ์กับความเป็นสันสกฤต

ชาวอินเดียโบราณ เชื่อว่าคัมภีร์พระเวทเป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่มีมาตั้งแต่ก่อนสร้างโลก การสอนหรือการถ่ายทอดคัมภีร์พระเวทในสมัยโบราณนั้น นิยมใช้วิธีท่องจำปากเปล่า (มุขปาฐะ)

เพื่อเป็นการรักษาความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์ไว้ พราหมณ์ผู้เป็นครูจึงได้วางกฎเกณฑ์การท่องจำ การออกเสียง และการประกอบพิธีกรรม รวมถึงหลักเกณฑ์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งต่อมาได้มีการรวบรวมขึ้นเป็นกลุ่มวิชาคู่มือประกอบการเรียนพระเวท โดยให้ชื่อว่าเวทงค หรือ เวทางค์ แปลว่า "ส่วนประกอบหรืออวัยวะมีแขนขาเป็นต้นของพระเวท" มีทั้งหมด ๖ สาขาวิชา คือ

- ๑) สิกขา (คัมภีร์ศึกษา) ว่าด้วยวิธีการท่องจำพระเวท และวิชาว่าด้วยการออกเสียง
- ๒) เวยยากรณ (คัมภีร์ไวยากรณ์) ว่าด้วยการวิเคราะห์คำและสร้างรูปคำ
- ๓) นิรุตติ (คัมภีร์นิรุกตยะ) ว่าด้วยการถอดรหัสความหมายของคำสำคัญ ๆ ในพระเวท
- ๔) กပ္ป (คัมภีร์กัลปะ) ว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีประกอบพิธีกรรม
- ๕) โชติสสถ (คัมภีร์ชโยติษะ) ว่าด้วยการศึกษาดาราศาสตร์ เพื่อให้สามารถเลือกเวลาอัน

เป็นมงคลในการบวงสรวงและประกอบพิธีกรรม

- ๖) ฉนท (คัมภีร์ฉันท) ว่าด้วยลักษณะคำประพันธ์ครุ ลหุ เสียงสูงต่ำ

บรรดาเวทางค์ทั้ง ๖ สาขานั้น คัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหนึ่งในจำนวนนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าชาวอินเดียเป็นชนชาติแรกในโลกที่มีการศึกษาเรื่องไวยากรณ์อย่างละเอียดจนทำให้เกิดเป็นวิชาภาษาศาสตร์ปัจจุบัน

อนึ่ง ไวยากรณ์ที่เก่าแก่ที่สุด และยังได้รับความนิยมมากที่สุดที่ตกทอดมาถึงยุคปัจจุบัน

ได้แก่คัมภีร์ไวยากรณ์ปาณินิ หรืออักษฺาธยายี (ปรกรรมมีแปดอษฺายะหรือแปดกัณฺท์) บางครั้งเรียกว่า ปาณินียะ (คัมภีร์ของท่านปาณินิ)

คัมภีร์ปาณินิ เป็นผลงานของนักไวยากรณ์ชื่อปาณินิ หลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ - ๒๐๐ ปี (บางแห่งบอกว่า ปาณินิ เกิดก่อนคริสต์ศักราช ๗๐๐ ปี บางแห่งบอกว่า ก่อนคริสต์ศักราช ๕๔๔ ปี, บางแห่งบอกว่า ก่อนคริสต์ศักราช ๓๕๐ ปี)

คัมภีร์ปาณินิ เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรมากที่สุดคือประมาณ ๔,๐๐๐ สูตร โดยมีจุดประสงค์เพื่อจัดระเบียบแบบแผน มีกฎเกณฑ์เป็นมาตรฐาน ตั้งแต่นั้นมา ภาษาพระเวทที่ได้รับการจัดระเบียบกฎเกณฑ์ตามคัมภีร์ปาณินิ ก็ได้ชื่อว่าสฺกฤต (สันสฺกฤต) หมายถึง ภาษาที่ได้รับการจัดให้เป็นระเบียบมีกฎเกณฑ์

ความจริง ไวยากรณ์สันสฺกฤตสมัยก่อนหน้าปาณินินั้นมีเป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากตำราปาณินิ มีการอ้างชื่อนักไวยากรณ์สมัยก่อนหน้าท่านเป็นสิบชื่อ และกล่าวอ้างถึงชื่อคัมภีร์ไวยากรณ์ต่าง ๆ อีกหลายสิบคัมภีร์ แต่เป็นที่น่าเสียดาย ที่ตำราไวยากรณ์ที่ท่านอ้างถึงนั้น ไม่มีตกทอดมาถึงยุคปัจจุบัน

นักปราชญ์ชาวตะวันตกในยุคปัจจุบันส่วนใหญ่ ถือว่าไวยากรณ์ที่เป็นเวทาค์สำหรับประกอบการศึกษาพระเวทนั้น ไม่ใช่ไวยากรณ์ปาณินิ แต่เป็นตำราไวยากรณ์รุ่นเก่าก่อนหน้าปาณินิ สำหรับบัณฑิตและพราหมณ์ชาวอินเดีย หากพูดถึงไวยากรณ์ในกลุ่มเวทาค์ก็จะหมายถึงคัมภีร์ที่เป็นผลงานของปาณินิเท่านั้น

ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๔ ในรัชสมัยพระเจ้าสุทศราษ ได้มีคัมภีร์หรือศาสตร์ต่าง ๆ ที่เขียนขึ้นด้วยภาษาสันสฺกฤต เช่น คัมภีร์มหาภษยะ (อธิบายสูตรปาณินิ) คัมภีร์มนุธรรมศาสตร์ คัมภีร์เภสัชศาสตร์ชื่อจระกะและชื่อสุสฺสุตะ คัมภีร์พงศาวดาร ชื่อมหาภการตะ (รามเกียรติ์) คัมภีร์พจนานุกรมร้อยกรองชื่ออมรโกษะ คัมภีร์ประเภทปรัชญาชื่อวิเสสิกัทสฺสนะ นยายัทสฺสนะ โยคัทสฺสนะ เวทานตัทสฺสนะ มีมิงสาทสฺสนะและคัมภีร์อื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

ความเจริญก้าวหน้าของสันสฺกฤตส่งผลกระทบต่อภาษาบาลีเป็นอย่างมาก หากเราได้ศึกษาดูประวัติศาสตร์จากคัมภีร์มหาวงศ์ จะเห็นได้ว่าชาวพุทธฝ่ายอุตรนิกายได้ศึกษาพระไตรปิฎก อรรถกถาด้วยภาษาสันสฺกฤตทั้งสิ้น ยิงดีที่มีพระพุทโฆสเถระและพระอรรถกถาจารย์อีกหลายท่าน ได้มาช่วยกัวิกฤตจนสามารถรักษาพระไตรปิฎก อรรถกถาให้คงอยู่ในรูปของภาษาบาลีจนตกทอดมาถึงปัจจุบัน

พระพุทโฆสเถระ ได้พยายามรณรงค์ให้ชาวพุทธนิกายเถรวาทตระหนักถึงความสำคัญของภาษาบาลี ถึงกับกล่าวออกมาด้วยความมั่นใจว่า "ภาษาบาลี หรือภาษามคธเท่านั้นที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ได้มาซึ่งนโรตตปิฎกสัมภิตา"

ภาษาบาลี เริ่มฉายแสงในโลกอีกครั้งหนึ่ง หลังจากยุคของพระพุทโฆสเถระ มีคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีอุบัติขึ้นหลายคัมภีร์ ก่อนหน้านั้นแม้จะมีคัมภีร์ไวยากรณ์นโรตตปิฎกและมหานโรตตปิฎกที่เชื่อว่าเป็นผลงานของมหากัจจายนะผู้เป็นหนึ่งในพระอสีติมหาสาวกอยู่ก็ตาม แต่คัมภีร์เหล่านั้นก็ไม่ได้รับการเอ่ยถึงในคัมภีร์อรรถกถาของท่านพระพุทโฆสเถระเลย (แต่มีการกล่าวอ้างไว้ในคัมภีร์สัททนิติซึ่งแสดงให้เห็นว่าในยุคของสัททนิติยังมีคัมภีร์เหล่านั้นอยู่)

๑.๑๐ ไวยากรณ์บาลีกับสันสกฤต

ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต เป็นตระกูลภาษาเดียวกัน ดังนั้น จึงมีการสร้างคำและวิธีการใช้ที่คล้ายคลึงกัน ผู้ที่รู้ภาษาสันสกฤต ย่อมเข้าใจหลักการภาษาบาลีได้โดยไม่ยากนัก เพราะหลักการของไวยากรณ์ในภาษาบาลีนั้น ได้รับอิทธิพลมาจากไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไวยากรณ์ภาษาบาลีในยุคหลังอรรถกถาของพระพุทโธสเถระ เช่นคัมภีร์กัจจายนะ ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อกาตันตระ คัมภีร์โมคคัลลานะอาศัยคัมภีร์จกานทรไวยากรณ์ เป็นต้น ซึ่งต่างจากคัมภีร์ยุคก่อน เช่น นิรุตติปิฎกและมหานิรุตติเป็นต้นที่มีแนวการเขียนที่ไม่ได้อิงอาศัยสูตรของคัมภีร์สันสกฤตแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าภาษาบาลีจะได้รับอิทธิพลทางกฎเกณฑ์จากสันสกฤต แต่ต้องเป็นกฎเกณฑ์ที่เข้ากันได้กับพระพุทโธพจน์ ดังจะเห็นได้จากการที่อาจารย์กัจจายนะได้เขียนสูตรกัจจายนะไว้ว่า "ชินวจนยุดต์ ทิ" (ที่สอดคล้องกับพุทโธพจน์) "ตทนุปรุเรน" (โดยไม่ขัดกับพระพุทโธพจน์)

บางครั้ง ผู้รจนาไวยากรณ์ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายสันสกฤตหรือบาลี มักจะแฝงทัศนคติทางศาสนาที่ตนนับถือเข้ามาไว้ในวิธีการด้วย เช่น ไวยากรณ์สันสกฤต ได้แฝงไว้ด้วยวิธีการแห่งอตฺตา (สิ่งที่มีอยู่อย่างจริงจังยังไม่เปลี่ยนแปลง) ตัวอย่างเช่นในการตัดสินของศัพท์ว่า "ทุราชยาต" จะตัดบทว่า "ทุ + อาชยาต" ซึ่งแสดงให้เห็นว่า "ร" อักษรเป็นสิ่งที่มีมาก่อนแต่เดิมซึ่งเท่ากับสัสสตทิวฺฐิ ส่วนไวยากรณ์ภาษาบาลี ได้แฝงไว้ด้วยวิธีการแห่งอนตฺตา (สภาวะที่มีการเกิดดับตามเหตุปัจจัย) เช่นในการตัดสินของศัพท์ว่า "ทุราชยาต" จะตัดบทว่า "ทุ + อาชยาต" ซึ่งถือว่า "ร" อักษรเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ตามเงื่อนไขของเหตุปัจจัยบางอย่าง

๑.๑๑ ไวยากรณ์บาลี

คัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เก่าแก่ที่สุด น่าจะเป็นคัมภีร์นิรุตติปิฎกและมหานิรุตติซึ่งเป็นผลงานของพระมหากัจจายนะพระมหาสาวกสมัยพุทโธกาล คัมภีร์จุฬานิรุตติปิฎกของพระยมกเถระ และคัมภีร์กัจจายนะของพระกัจจายนเถระ ซึ่งคัมภีร์เหล่านี้ไม่มีเหลือมาถึงยุคปัจจุบัน ยกเว้นคัมภีร์กัจจายนะเท่านั้นที่ยังคงความเป็นอมตะอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้ ส่วนคัมภีร์ที่ปรากฏในยุคปัจจุบันล้วนเป็นคัมภีร์ยุคหลังทั้งสิ้น

๑.๑๒ ไวยากรณ์ภาษาบาลีที่มีสูตร

ไวยากรณ์ภาษาบาลีอาจแบ่งเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภทคือ

- ๑) ประเภทที่มีสูตร (เรียกว่าไวยากรณ์ใหญ่)
- ๒) ประเภทที่ไม่มีสูตร (เรียกว่าไวยากรณ์น้อย)

ประเภทที่ไม่มีสูตร ได้แก่คัมภีร์ไวยากรณ์ที่แต่งเก็บเนื้อหาสาระเป็นหลักการต่าง ๆ ในเชิงนำเสนอเป็นความคิดรวบยอดเกี่ยวกับกฎไวยากรณ์ ส่วนมากมักจะเขียนเป็นคาถามีจำนวนไม่น้อยกว่า ๓๐ คัมภีร์ ที่เก่าแก่ที่สุดน่าจะเป็นคัมภีร์การิกาซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แต่งสมัยพุทโธตอนต้น

ส่วนคัมภีร์ประเภทที่มีสูตรกำกับนั้นมีไม่มาก เท่าที่พบเห็นอยู่ถึงยุคปัจจุบัน มีทั้งหมด ๔ คัมภีร์ คือ

- ๑) คัมภีร์กัจจายนะ ผู้รจนาคือกัจจายนะ ซึ่งมีประวัติไม่แน่นอน บางมติเชื่อว่า เป็นพระอรหันตมหาสาวกชื่อกัจจายนะสมัยพุทโธกาล บางมติเชื่อว่า เป็นพระเถระรูปหนึ่งในยุคหลังที่มีชื่อพ้อง

กับพระมหาสาวกัจจายนะ ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งชาวอินเดียหรือไม่ก็ชาวลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ หรือที่ ๙ คัมภีร์กัจจายนะรจนาโดยอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อกาตันตระ และไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ๆ ประกอบด้วยสูตรประมาณ ๖๗๒ สูตร ส่วนในคัมภีร์นยาสะระบุว่าทั้งหมด ๗๑๐ สูตร

๒) คัมภีร์โมคคัลลานะ ผู้รจนาชื่อโมคคัลลานะ เป็นพระเถระชาวลังกา อยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าปรีกัมพาทูที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖ - ๑๗๒๙) อาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อจาทระเป็นหลัก รวมทั้งไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ๆ อีกด้วย มีสูตรทั้งหมด ๘๐๘ สูตร (ไม่นับรวมฉวาทีโมคคัลลานสูตร ๒๒๙ สูตร)

๓) คัมภีร์สัททนีติ ผู้รจนาชื่อพระอัคคังสละ เป็นพระเถระชาวพุกาม อยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าจระสวา (พ.ศ. ๑๗๗๗ - ๑๗๙๓) อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ เช่น ปาณินิ สิทธานต-เกามูที กาตันตระ ตลอดจนตรรกศาสตร์บางคัมภีร์ มีสูตรทั้งหมด ๑,๓๔๗ สูตร

๔) สัททสังคหะ ตามประวัติที่ปรากฏในบัญชีรายชื่อหนังสือระบุว่าผู้รจนาเป็นราชบัณฑิตเมียนมาร์ชื่ออุโบหลายหรือที่รู้จักกันในนาม "ยอเมงจี" อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายต่อหลายคัมภีร์เช่นกัน เป็นคัมภีร์ที่ยังไม่เคยได้รับการตรวจชำระจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือในที่ไหนมาก่อน คาดว่าน่าจะยังคงอยู่ในรูปใบลานในประเทศเมียนมาร์แห่งใดแห่งหนึ่ง ดังนั้น จึงไม่อาจทราบได้ว่าคัมภีร์นี้ประกอบด้วยสูตรจำนวนเท่าใด^{๓๓}

ภาษาบาลีและสันสกฤต^{๓๔} ตามประวัติศาสตร์ทางภาษากล่าวไว้ว่าจัดอยู่ในตระกูลภาษาอินเดีย-ยุโรป (Indo-European Language) นักภาษาศาสตร์ส่วนใหญ่มีความเห็นว่ามีต้นกำเนิดในยุโรปตอนกลาง ชื่อว่าอินเดีย-ยุโรป นักภาษาศาสตร์ตั้งขึ้นเพื่อให้ครอบคลุมพื้นที่ที่ภาษานี้ใช้พูดกัน

ภาษาบาลีเป็นภาษาของชาวมคธที่ชาวบ้านใช้พูดกันในชีวิตประจำวันตามปกติ ในสมัยพุทธกาลและเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอน ดังที่พระพุทธโฆสเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธีมรรคว่า **ธมมนิรุตติสถยิตาย สภวานิรุตติยา มาคธิกาย สพพสตุตตานํ มูลภาสาย** ฯ แปลว่า ด้วยภาษามคธอันเป็นภาษาดั้งเดิมของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ใช้พูดกันตามปกติเป็นที่รู้กันว่า พระชินเจ้าทรงใช้ประกาศพระธรรม ฯ^{๓๕}

ภาษาบาลีคือภาษาที่ใช้บันทึกคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์สำคัญ ๆ ของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งปัจจุบันมีแพร่หลายอยู่ในประเทศไทย ลังกา และเมียนมาร์ เป็นต้น พุทธศาสนิกชนในประเทศเหล่านี้เชื่อว่า ภาษาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์สำคัญอื่น ๆ คือภาษาบาลีและภาษาบาลีคือภาษามคธ

^{๓๓} พระอัคคังสละ, สัททนีติธาดุมลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานามิตรธมมาโร และจาร์ญญ ธรรมดา แปล, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๖), หน้า [๕-๑๑].

^{๓๔} พระมหาโกมล แก้วตั้ง, "การศึกษาเปรียบเทียบค่านามในคัมภีร์ปทรูปสิทธิและลขุสิทธิสถานตเกามูที" วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๓๒๔-๓๓๑.

^{๓๕} พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธีมรรค สุตต นาม ปกรณวิเสส สุตต ตติโย ภาโค, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๘.

เหตุผลที่พุทธศาสนิกชนในประเทศที่กล่าวมาเชื่อว่าภาษาบาลีคือภาษามาคธี เพราะว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ที่พุทธคยา แคว้นมคธ และประกาศพระศาสนาในตอนแรกที่แคว้นมคธ ดินแดน แคว้นมคธจึงเป็นเวทีที่พระพุทธเจ้าทรงประสบผลสำเร็จในการประกาศพระพุทธศาสนาในระยะ เริ่มแรก พระพุทธเจ้าถึงแม้จะไม่ได้เป็นชาวมคธ แต่ก็ทรงสามารถตรัสภาษามาคธีได้ เพราะพระองค์ ทรงเป็นพระสัพพัญญูในนิรุกติศาสตร์^{๓๖}

นักภาษาศาสตร์ชาวตะวันตก มีความเห็นเกี่ยวกับแหล่งที่เป็นต้นกำเนิดภาษาบาลีแตกต่างกันดังเช่น

เบอร์นอฟ (Burnouf) และ ลาสเสน (Lassen)^{๓๗} กล่าวว่าภาษาบาลี ว่าเป็นไม่ใช่ภาษามาคธี หรือมีรากฐานมาจากภาษามาคธี โดยให้เหตุผลว่า ภาษาทั้งสองนี้ มีความแตกต่างกันในลักษณะสำคัญ ๆ หลายอย่าง ดังนี้

๑. ในภาษามาคธี มี ล อักษรอย่างเดียว ร เดิมในภาษาสันสกฤตจะกลายเป็น ล หมด แต่ในภาษาบาลีมีทั้ง ร และ ล ในบางกรณี ร อาจกลายเป็น ล ได้บ้าง แต่ก็ไม่ใช้กฎตายตัว

๒. ในภาษามาคธี ไม่มีเสียง ส เสียง ส ในภาษาสันสกฤต เมื่อเขียนเป็นภาษามาคธี จะกลายเป็น ศ แต่จะคงรูปเป็น ส ตามเดิมในภาษาบาลี

๓. ตรงกันข้าม ศ ในภาษาสันสกฤต จะกลายเป็น ส ในภาษาบาลี แต่คงรูปเดิมในภาษา มาคธี

๔. ย ระหว่างสระทั้งสอง (Intervocalic Ya) จะคงรูปไว้ในภาษาบาลี แต่จะกลายเป็น อย่างอื่น ในภาษามาคธี

๕. อ การันต์ ปฐมาวิภัตติ เอกวณะ ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ในภาษามาคธีจะลงท้าย ด้วยเสียง เอ แต่ในภาษาบาลี ปุงลิงค์มีรูปเป็น โอ นปุงสกลิงค์มีรูปเป็น อ์

ด้วยเหตุผลที่ภาษาทั้งสองนี้เข้ากันไม่ได้ในลักษณะที่สำคัญ ๆ ดังกล่าวมา นักปราชญ์ทั้งสองที่ได้กล่าวนามมาข้างต้น จึงไม่เห็นด้วยกับความเชื่อกันมาว่า ภาษาบาลี คือ ภาษามาคธี

วิลเฮล์ม ไกเกอร์ (Wilhelm Geiger) กล่าวว่า คำว่า บาลี หมายถึงตำราหลักคือ พระไตรปิฎก ถ้าหมายถึงภาษาก็คือภาษาบาลีซึ่งเป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน ภาษาบาลีนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ต้นตภาษา หมายถึงภาษาที่มีแบบแผน^{๓๘}

เวสเตอร์การ์ด (Westergard) คูห์น (E. Kuhn) สันนิษฐานว่า ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี คือ เมืองอุชเชนี ท่านเหล่านี้อ้างอิงศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่ค้นพบ โดยเฉพาะ Girna Inscriptions ว่า ภาษาที่ใช้ในศิลาจารึกคล้ายคลึงกับภาษาบาลี และตามประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาที่บ่งว่าพระ มหินทเถระโอรสของพระเจ้าอโศก ผู้สืบทอดพระศาสนาในลังกาทวีป ประสูติและเจริญเติบโตที่กรุง อุชเชนี ดังนั้น เมื่อท่านประกาศพระศาสนา ย่อมใช้ภาษาที่ตนเองคุ้นเคย ฟรังเก (R.O. Franke) สันนิษฐานว่า ถิ่นกำเนิดของภาษาบาลีคงอยู่ระหว่างบริเวณตั้งแต่ใจกลางของประเทศจตเทือกเขา

^{๓๖} พัฒน์ เพ็งผลา, บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๓), หน้า ๑๔.

^{๓๗} Wilhelm Geiger, *Pali Literature and Language* (Calcutta: University of Calcutta, 1943), p.49-50.

^{๓๘} Ibid., 1.

หิมลัยตะวันตก (ซึ่งรวมเอากรุงอุชเชนีเข้าไปด้วย) โคโนว์ (Sten Konow) พยายามเปรียบเทียบระหว่างภาษาไปศาจกับภาษาบาลี เห็นความคล้ายกันของสองภาษานี้จนแน่ใจว่า รากฐานความเป็นมาอย่างเดียวกัน และกำหนดถิ่นกำเนิดของภาษาบาลีว่าอยู่แถบเทือกเขาวินธัย และยืนยันว่าภาษาไปศาจมีถิ่นกำเนิดอยู่แถบเทือกเขาวินธัยหาใช่แถบตะวันตกเฉียงเหนือตามที่เกียร์สัน (Geirson) เข้าใจไม่

โอลเดนเบิร์ก (Oidenberg) มีความเห็นว่า ภาษาบาลีถือกำเนิดที่กาลิงครรัฐ ภาคใต้ของประเทศอินเดีย ท่านได้ปฏิเสธพงศาวดารเรื่องพระมหินทเถระไปสืบทอดพระพุทธศาสนาที่เกาะลังกาว่าเป็นเรื่องที่แต่งขึ้น ไม่มีตัวจริงในประวัติศาสตร์ ทั้งยังค้านมติของเวสเตอร์การ์ด คูห์น และ ฟรังเกที่ว่าภาษา “น้านม” ของพระมหินทเถระ คือ ภาษาชาวอุชเชนี

B.M. Barua กล่าวว่าหลักฐานที่เป็นภาษาถิ่นสำคัญของภาษาบาลีนั้น อาจมีรูปคำมาจากถ้อยคำในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช โดยได้เปรียบเทียบพระพุทธรูปกับอโศกมหาราชที่มีความคล้ายคลึงกันมาก

Sylvain Lewy and Herman Luder ได้ให้ข้อสังเกตว่า พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีปัจจุบัน ได้ให้ข้อชี้แจงที่ดีเป็นจำนวนมากว่ามีรากฐานมาจากพระไตรปิฎกฉบับเก่าแก่ที่แต่งเป็นภาษาถิ่นตะวันออก ดังนั้น พระไตรปิฎกฉบับแรกนั้น แต่งด้วยภาษาอรรธมาคธี ภาษาปรากฤตเก่าแก่ทางตะวันออก

T.W. Rhys Davids กล่าวว่า ภาษาบาลีมีรากฐานมาจากภาษาของชาวโกศล โดยให้เหตุผลว่า สถานที่ประสูติของพระพุทธเจ้าอยู่ที่แคว้นโกศล พระพุทธรูปได้เกี่ยวข้องกับ ๒ อาณาจักร คือ อาณาจักรโกศล และอาณาจักรมคธในอินเดียตอนเหนือ ศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาอยู่ที่ ๒ อาณาจักรนี้ ยิ่งไปกว่านั้น กรุงกบิลพัสดุ์ เมืองหลวงของมหาชนรัฐสักกะอันเป็นสถานที่ประสูติของพระพุทธเจ้าอยู่ในแคว้นโกศลเหมือนกัน ดังนั้น พระพุทธเจ้าอาจทรงแสดงธรรมของพระองค์ด้วยภาษาหนึ่งที่พูดกันในแคว้นโกศลและมคธ เช่นเดียวกับภาษาฮินดีที่ใช้พูดกันในรัฐอุตตรประเทศและรัฐพิหารในปัจจุบัน^{๓๙}

ความหมายที่แท้จริงของคำว่า “บาลี” นั้น ยังเป็นเรื่องที่ถกเถียงกันอยู่ในหมู่นักภาษาบาลีทั้งหลาย หาข้อยุติไม่ได้ สำหรับชาวพุทธโดยทั่วไปมีความเชื่อตามแนวมติของพระพุทธโฆสเถระ และพระธรรมปาละเถระซึ่งได้ให้คำจำกัดความของคำว่าบาลีไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. บาลี หมายถึง พระพุทธรูป คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดที่รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก

๒. บาลี หมายถึง ภาษาของพระไตรปิฎก

๓. บาลี หมายถึง แถว หรือ แนว ของคำพูดในพระไตรปิฎก

คำว่า บาลี ตามความเห็นของอาจารย์บางท่านว่า มาจากรากศัพท์เดียวกัน คือ ปา ธาตุ + ฬิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า **ปาติ รกขตีติ ปาฬิ**^{๔๐}

^{๓๙} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๖๐-๖๑.

^{๔๐} พระโมคคัลลานะ, อภิธานปทัธิปิภา และ อภิธานปทัธิปิภาสูจิ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๖๒๕.

รูปวิเคราะห์ที่พระภิกษุจารย์ขยายความในสมันตปาสาทิกาของพระพุทธโฆสเถระ มีว่า “อตถ ปาติ รกขตติ ปาลี ปาโต ลิติ โมคคullanสุตเตน ลิปปัจจโย ฯ ปาลิโย อาคโต นโย ปาลินโย ปาลินยสส อนุรुปา ปาลินยานุรुปา”^{๕๑} แปลว่า เรียกว่าเป็นบาลี เพราะคงไว้ค้ำรักษาไว้ซึ่งเนื้อความ (พระพุทธพจน์) ลง ลิ ปัจจโย ด้วยสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ ว่า ปาโต ลิ (ลง ลิ ปัจจโย หลัง ปา ธาตุ) นัยที่มาจากคัมภีร์บาลี เรียกว่าปาลินย กถาที่เข้ากันได้กับปาลินย ชื่อว่าปาลินยานุรुป”

คำว่า บาลี หมายถึง พระไตรปิฎก เพราะรักษาหรือบันทึกพระพุทธพจน์เอาไว้โดยมีหลักฐานที่สนับสนุนมากพอควร เช่น “ปริพุจฉา นาม ปาลิอฏฐกถาทิสฺส คณฺฐิพทอตถปทวินิจฺฉย-กถา แปลว่า การกล่าววินิจฉัยคัมภีร์และอรรถกถา ในคัมภีร์ทั้งหลาย มีพระไตรปิฎกและอรรถกถา เป็นต้น ชื่อว่า ปริพุจฉา”^{๕๒} “ปาลิมตฺตมิรานีตํ นตฺถิ อฏฐกถา อธิ แปลว่า มีเพียงข้อความจากพระไตรปิฎกเท่านั้นที่นำมาอ้างอิงในที่นี้ ของอรรถกถาไม่ได้นำมากล่าวด้วย”^{๕๓} “อาจารย์โคจรสมปนโน-ติอาทินมตฺถอ ปาลิโย อาคตฺนเยเนว เวทิตฺตพฺโพ แปลว่า ความหมายของคำว่า อาจารย์โคจรสมปนโน เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่มาจากพระไตรปิฎกนั้นแล”^{๕๔} “โส ปน ยสฺมา ปาลิวนฺณนาอนุสาเรเนว วุจฺจมาโน สพฺพภาการปริปุโร โหติ ตสฺมา อยเมตถ ปาลิวนฺณนา ปุพฺพกโม นิทฺเทโส แปลว่า ก็เพราะเหตุที่ภาวานานิทเทส ที่กล่าวตามแนวอรรถาธิบายในพระไตรปิฎกนั้น สมบูรณ์ทุกอย่างแล้ว ฉะนั้น ในที่นี้ จึงเพียงแต่แสดงหลักอันเป็นบรรทัดฐานตามคัมภีร์พระไตรปิฎกเท่านั้น”^{๕๕}

พระพุทธอัปปิยเถระได้แต่งเป็นคาถาไว้ในคัมภีร์ปทรุปลิทธิว่า

สา มาคธี มุลภาสา

นรา ยายาทิกปิปปา

พฺรหฺมาโน จสฺสุตลาปา

สมฺพุทฺธา จาปิ ภาสเร ฯ

แปลว่า ภาษาใด ที่นรชนต้นกัปปิ พระพรหม ซึ่งเป็นผู้ไม่เคยได้ยินคำพูด และแม่พระพุทธรเจ้า ย่อมใช้กัน ภาษานั้น ชื่อว่า มาคธี เป็นภาษาดั้งเดิม^{๕๖}

เมื่อภาษาบาลีกลายเป็นภาษาที่ชาวบ้านใช้สื่อสารในชีวิตประจำวัน ต่อมาจึงเกิดระบบไวยากรณ์ หรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษาที่แน่นอนชัดเจน เรียกว่าเป็นต้นติภาษา

ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์พระเวททั้งสามคือ ฤคเวท สามเวทและยชุรเวท มีลักษณะแตกต่างกัน กล่าวคือ คำบทสวดที่มีอยู่ในคัมภีร์หนึ่ง กลับไม่มีในคัมภีร์หนึ่ง บางเรื่องต้องมีคำอธิบายจึงจะเข้าใจ ทั้งนี้ เพราะคัมภีร์พระเวทดังกล่าวมีการแต่งในเวลาและสถานที่ต่างกัน

ด้วยสาเหตุดังกล่าวมานี้ นักปราชญ์พราหมณ์ทางนิรุกติศาสตร์ชื่อปาณินิ จึงได้รวบรวมข้อแตกต่างของภาษาในคัมภีร์พระเวทดังกล่าวมาปรับปรุงตกแต่งและเรียบเรียงใหม่ ตั้งชื่อภาษาที่ตกแต่งเรียบเรียงและตั้งขึ้นนั้นว่า “สันสกฤต” หมายถึงภาษาที่ตกแต่งดีแล้ว

^{๕๑} พระพุทธโฆสเถระ, สมันตปาสาทิกา นาม วินยฎฐกถา ตติโย ภาโค, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓.

^{๕๒} พระพุทธโฆสเถระ, วิสฺสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ตติโย ภาโค, ๙.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๘๓.

^{๕๔} พระพุทธโฆสเถระ, วิสฺสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปจฺจโม ภาโค, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๐-๒๑.

^{๕๕} พระพุทธโฆสเถระ, วิสฺสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปจฺจโม ภาโค, ๓.

^{๕๖} พระพุทธอัปปิยเถระ, ปทรุปลิทธิ (กรุงเทพมหานคร: เฉลิมชาฎการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๓๔.

- ๑) เสียงแข็งกับเสียงแข็งกลมกลืนตามพยัญชนะตัวตาม เช่น มุกต - มุตต
- ๒) เสียงแข็งกับเสียงอ่อนกลมกลืนตามเสียงแข็ง เช่น อคนิ - อคคิ, วรรค - วรรค
- ๓) ย ตามหลังพยัญชนะ ตวรรค หรือ ฎวรรค กลมกลืนเสียงตามพยัญชนะ จวรรค ตามแถวที่ตรงกัน เช่น ตย - จจ (สตย - สจจ), ฎย - จจ (นาฎย - นจจ)
- ๔) เสียงอ่อนกับเสียงอ่อน กลมกลืนสามลักษณะ เช่น รมาย - รम्म, ศลย - สลล, ทรวี - ทพพี เป็นต้น

๕) ศ ษ ส มากับพยัญชนะวรรค กลมกลืนเสียงตามพยัญชนะวรรค ตัวตาม เป็นเสียงหนัก เช่น ปคจิม - ปจจิม, ภิกษุ - ภิกขุ

๓. การสับเสียง คือการสลับที่ของเสียงพยัญชนะหน้าไปอยู่ข้างหลัง เสียงพยัญชนะหลังไปอยู่ข้างหน้า เช่น สันสกฤต - กเรณู บาลี - กเณรุ, ชิวหา - ชิวหา เป็นต้น

บาลีสันสกฤตต่างกันด้วยการใช้พยัญชนะเสียงหนัก - เบา คือ

๑. สันสกฤตใช้เสียงเบา บาลีใช้เสียงหนัก เช่น ศุนก - สุนข

๒. สันสกฤตใช้เสียงหนัก บาลีใช้ตัว ห เช่น ลขุ - ลหุ

คำบาลีสันสกฤตแตกต่างกันด้วยลักษณะการใช้คำ คือ

๑. บาลีใช้คำเดียวมีหลายความหมาย สันสกฤตใช้แต่คำแต่ละคำแต่หลายความหมาย เช่น บาลี ใช้ สตต (สัตว์, เจ็ด, สาบ) สันสกฤต เป็น สตตว (สัตว์) สปต (เจ็ด) ศาปต (สาบแล้ว)

๒. บาลีใช้หลายคำมีความหมายเดียว สันสกฤตใช้คำเดียวมีหนึ่งความหมาย เช่น บาลี ใช้ อคาร, อาคาร, ขร (บ้านเรือน) สันสกฤต ใช้ อคาร (บ้านเรือน)

๓. บาลีสันสกฤตใช้อุปสรรคต่างกัน เช่น บาลี ใช้ อธิปาย สันสกฤต เป็น อภิปราย^{๔๘}

รูปลักษณะภาษาบาลี โดยทั่วไปจะมีส่วนที่แตกต่างจากภาษาสันสกฤตในเชิงภาษาศาสตร์ (Linguistic Tendencies) พอจะสรุปได้ดังนี้

๑. ทำให้พยัญชนะควบกล้ำ (Consonant Clusters) ออกเสียงได้ง่ายโดยวิธีกลายเสียง ซึ่งมีหลายวิธี เช่น การกลมกลืนเสียง (Assimilation) การแทรกเสียง (Insertion) การสับเสียง (Metathesis) เป็นต้น

๒. ทำให้พยัญชนะ STOPS (เสียงประเภทก่อนที่อากาศจะออกจากปากจะโดนกั้นให้หยุดไว้ระยะเวลาหนึ่ง) ซึ่งเป็นชนิดโฆสะ (Voiced Aspirated) ออกเสียงได้ง่ายขึ้น โดยตัดบางส่วนของ STOPS (เฉพาะชนิด คือ พยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ ของวรรค) หายไปเหลือเพียง ห คือ BH>H (ภ>ห), DH>H (ธ>ห) เช่น BHAVATI (ภวติ) > BHOTI) โภติ > HOTI (โหติ), RUDHIRA (รุหิร) > RUHIRA (รุหิร) ฯลฯ

๓. ทำให้พยัญชนะ STOPS ซึ่งเป็นโฆสะเปลี่ยนเป็นโฆสะ หรือไม่ก็หายไปเลยเมื่ออยู่ระหว่างสระ เช่น T (ต) เป็น D (ท) หรือไม่ก็หายไป

๔. ทำให้เป็นสระธรรมดาหรือสระผสมง่ายลง เช่น จาก ไอ เป็น เอ, จาก เอา เป็น โอ

^{๔๘} พัฒน์ เพ็งผลา, บาลีสันสกฤตในภาษาไทย, ๒๐๕-๒๐๙.

๕. ทำให้พยัญชนะต่างๆ ไปออกเสียงง่ายขึ้น เสียงไหนที่ออกยากก็เปลี่ยนเป็นอีกเสียงหนึ่ง^{๔๙}

ภาษาบาลีที่เป็นภาษาบันทึกระบบคำสอนของพระพุทธเจ้า ในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือบันทึกคัมภีร์ระดับรอง ๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ จำเป็นจะต้องศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังไม่เพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์วิจัยได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์สหทวารวิเสส คือ

๑. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลักไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ โมคคัลลานะ และสัททนิติ เป็นต้น

๒. กลุ่มคัมภีร์นิพนธ์ คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปทีปิกา เป็นต้น

๓. กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท/คาถาภาษาบาลี เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น

๔. กลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ คือ คัมภีร์แสดงกลวิธีแต่งคำและประโยคให้ไพเราะเพราะพริ้ง แสดงวิธีใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษและอรรถรสของคำและประโยค เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการะ เป็นต้น

คัมภีร์สหทวารวิเสสเหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความรู้เชี่ยวชาญแตกฉานพระไตรปิฎก จากนั้นท่านจึงได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นหลักภาษา หรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

บุคคลที่ต้องการศึกษาเมื่อได้ศึกษาคัมภีร์สหทวารวิเสสแตกฉานดีแล้ว ไปศึกษาบาลีพระไตรปิฎกจะไม่มี ความอึดอัดสงสัยในบทพระบาลี มีแต่ความปลอดโปร่งโล่งใจเกิดความเพลิดเพลิน ต็มตำใจในรสของพระสัทธรรมเหมือนท่องเที่ยวไปในอุทยานที่ดารดาษด้วยไม้ดอกนานาพรรณ ฉะนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวว่าคัมภีร์สหทวารวิเสสเป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์กัจจายนะว่า **ชินวจนยุตต์** ติ สูตรที่แสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมารทั้ง ๕ เท่านั้น^{๕๐}

การศึกษาไวยากรณ์ นับเป็นกระบวนการที่มีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษาภาษา โดยเฉพาะภาษาโบราณ เช่น ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนา มักสอนว่าผู้ที่ไม่รู้ไวยากรณ์ก็คือผู้ไม่รู้หนังสือ ในสมัยโบราณ นักปราชญ์ทั้งหลายได้ให้ความสำคัญต่อวิชาไวยากรณ์มาก แม้แต่พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงความสำคัญของหลักไวยากรณ์ไว้ในพระไตรปิฎกว่า

“อิธ ภิกขเว ภิกขุ ทุกคหิตํ สุตตนต์ ปริยาปุณนติ ทุณนิกขิตเตติ ปทพยณฺขเนติ, ทุณนิกขิตตสฺส ภิกขเว ปทพยณฺขนสฺส อตฺถปิ ทุณนโย โหติ. อยํ ภิกขเว ปจฺจโม ธมฺโม สทฺธมฺมสฺส

^{๔๙} พระมหาปฐมพงษ์ งามล้วน, **ประวัติภาษาบาลี** (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓๖.

^{๕๐} พระอัครคังสเถระ, **สัททนิติธาดุมมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**, พระธรรมโมลี ตรีจขำระ, พระมหานิมิตร ธรรมสาโร และจางุญ ธรรมดา แปล, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพาลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๖), หน้า [๑-๒].

สมโสมสย อนนตรธานาย ส่วตตติ”^{๕๑}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระพุทศาสนา อาจศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกผิดพลาดได้ หากว่าถ้อยคำภาษามีความพิรุณบกพร่องฯ ภิกษุทั้งหลาย ถ้อยคำภาษาที่พิรุณบกพร่องย่อมนำมาซึ่ง การตีความผิดได้ฯ ภิกษุทั้งหลาย นี้คือสาเหตุหนึ่งที่จะทำให้พระสัทธรรมเลือนหายอันตรธานไปจาก โลกนี้”

“เทวมเม ภิกษเว ธมมา สทธรรมสส สมโสมสย อนนตรธานาย ส่วตตตติ. กตเม เทว. ทุนนิกขิตตตจ ปทพยณชนํ อตโถ จ ทุนนิต. ทุนนิกขิตตสส ภิกษเว ปทพยณชนสส อตโถปิ ทุนนโย โหติ. อิม โข ภิกษเว เทว ธมมา สทธรรมสส สมโสมสย อนนตรธานาย ส่วตตตติ”

“เทวมเม ภิกษเว ธมมา สทธรรมสส จิตยา อสมโสมสย อนนตรธานาย ส่วตตตติ. กตเม เทว. สุนนิกขิตตตจ ปทพยณชนํ อตโถ จ สุนนิต. สุนนิกขิตตสส ภิกษเว ปทพยณชนสส อตโถปิ สุนนโย โหติ. อิม โข ภิกษเว เทว ธมมา สทธรรมสส จิตยา อสมโสมสย อนนตรธานาย ส่วตตตติ”^{๕๒}

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความพินเพื่อนเลือนหายแห่งพระ สัทธรรม ธรรมสองอย่าง คือ บทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี และอรรถที่นำมาไม่ดี แม้เนื้อความแห่งบท และพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี ก็ย่อมถูกนำมาไม่ดี ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความ พินเพื่อนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ฯ

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความดำรงมั่น ไม่พินเพื่อนเลือนหาย แห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่าง คือ บทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี และอรรถที่นำมาดี แม้เนื้อความแห่ง บทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความ ดำรงมั่น ไม่พินเพื่อนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ฯ

พระพุทธดำรัสนี้ ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาไวยากรณ์นั้น เป็นสิ่งที่จำเป็นมาก เพราะการที่จะ เข้าใจพระไตรปิฎกอันลึกซึ้งสมบูรณ์ด้วยอรรถ และงดงามด้วยภาษานั้น เบื้องต้นจะต้องอาศัยคัมภีร์ ไวยากรณ์เป็นกุญแจไขเข้าไป จากนั้น จึงค่อยทำการศึกษาค้นคว้านานานะที่เป็นแก่นธรรมต่อไป

การศึกษาภาษาบาลี โดยเฉพาะการศึกษาหลักไวยากรณ์นั้น พอจะสรุปเป็นแนวทางได้ ๔ ลักษณะ คือ

๑. ศึกษาการออกเสียง (Phonology) เช่น ศึกษาเกี่ยวกับฐาน กรณ ปยตนะ จากคัมภีร์ กัจจายนะ ปทรูปสัทธิ โมคคัลลนะ และสัททพินิตี เป็นต้น

๒. ศึกษารูปลักษณะของคำ การสร้างคำศัพท์นาม และกิริยา การผันคำ (Morphology) จากคัมภีร์กัจจายนะ ปทรูปสัทธิ โมคคัลลนะ และสัททพินิตี เป็นต้น

๓. ศึกษาความหมายของคำ (Semantics) การนำความหมายไปใช้โดยศึกษาจากคัมภีร์ สัททพินิตีปทมาลา และอภิปรัชญาปทีปิกา เป็นต้น

๔. ศึกษาการสร้างประโยค โครงสร้างประโยค ความสัมพันธ์ระหว่างถ้อยคำในประโยค กฎนิยามความสัมพันธ์ประโยคหรือวากยสัมพันธ์ (Syntax) และการกะ อการกะ เป็นต้น โดยศึกษา จากคัมภีร์คันถาภรณ์ ปทรูปสัทธิ (การกัณฑ์) วากยสังสยวิโสธนี และหนังสือนิยามเกี่ยวกับประโยค ต่าง ๆ เป็นต้น

^{๕๑} อจ.จตุกก.(บาลี) ๒๑/๑๖๐/๑๖๗.

^{๕๒} อจ.ทก.(บาลี) ๒๐/๒๐-๒๑/๕๘.

ในหลักการศึกษาภาษาบาลีทั้ง ๔ ลักษณะที่กล่าวมานั้น การเรียนการสอนวิชาอภิปธานนี้เป็นการศึกษาความหมายของคำ (Semantics) การนำความหมายไปใช้ซึ่งมีความจำเป็นต้องใช้ตำราฉบับแปล ฉบับอธิบายและคู่มือต่าง ๆ ซึ่งยังมีไม่ครบสมบูรณ์ เป็นที่ลำบากแก่ผู้เรียนผู้สอนอย่างมาก ข้าพเจ้าจึงรวบรวมตำราฉบับแปลและอธิบายโดยรวบรวมข้อมูลจากตำรากุ่มสหทวิเสส มีคัมภีร์อภิปธานปทีปิกา อภิปธานปทีปิกาสูจิ และอภิปธานวรรณนา เป็นต้นที่ครูบาอาจารย์ได้จัดทำไว้เพื่อประกอบการเรียนการสอนของนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

คัมภีร์อภิปธานเป็นคัมภีร์ที่แสดงชื่อของศัพท์ที่มีเนื้อหาทั้งในโลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาล เป็นผลงานของพระโมคคัลลานมหาเถระ ราชบัณฑิต ณ วัดมหาเชตวัน เกาะลังกา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ในรัชสมัยของพระเจ้าปรักกมพาทูที่ ๑ ทรงกอรปด้วยทานคุณและศีลคุณ เป็นต้น ทรงประสานความแตกแยกของพระสงฆ์ ๓ นิกายใหญ่ คือ มหาวิหาร อภยคีรีและมหาเชตวัน ให้สมัคสมานสามัคคีกันแล้ว ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาโดยใส่พระทัยด้วยดีตลอดพระชนมชีพของพระองค์

๑.๑๓ สรุปท้ายบท

ประวัติความเป็นมาของภาษาบาลีสันสกฤต ได้กล่าวถึงปณามคาถาคือคาถาแสดงความเคารพพระรัตนตรัย เรียงง่าย ๆ ว่าคาถาไหว้ครู, ปฎิญาญาคือคำรับรองการจรรยา คัมภีร์, ปริภาสาคือกฎเกณฑ์และคำแนะนำในการใช้คัมภีร์ ตลอดถึงการอธิบายศัพท์เพิ่มเติมที่ปรากฏในคาถา

อนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาคำศัพท์ที่ใช้พูดกันอยู่ในยุคนั้น คำว่า “วิชา” ก็คือ “ธรรม” ก็คือ “พรหมจรรย์” ก็คือ “ธรรมวินัย” ก็คือ แม้กระทั่งคำว่า “นิพพาน” เป็นคำที่ชาวอินเดียในยุคนั้นใช้พูดและสอนกันอยู่แล้ว ส่วนความสำคัญของภาษาบาลีมีพัฒนาการที่ยาวนาน มีการใช้ภาษาบาลีเพื่อบันทึกคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ วิลเฮล์ม ไกอเกอร์ นักปราชญ์บาลีชาวเยอรมัน ได้เขียนหนังสือที่มีชื่อเสียงในสมัยศตวรรษที่ ๑๙ คือ โดยวางทฤษฎีที่คนไทยรู้จักกันดีว่าภาษาบาลีในพระไตรปิฎกนั้นสามารถแบ่งวิวัฒนาการการแต่งได้ ๔ ยุค ตามรูปลักษณะของภาษาที่ใช้ดังนี้:

๑. ยุคคาถา หรือยุคร้อยกรอง มีลักษณะการใช้คำที่ยังเกี่ยวข้องกับภาษาไวทิกะซึ่งใช้บันทึกคัมภีร์พระเวทอยู่มาก

๒. ยุคร้อยแก้ว มีรูปแบบที่เป็นภาษาอินโดอารยันสมัยกลาง แตกต่างจากสันสกฤตแบบพระเวทอย่างเด่นชัด ภาษาในพระไตรปิฎกเขียนในยุคนี้นี้

๓. ยุคร้อยกรองระยะหลัง เป็นช่วงเวลาหลังพระไตรปิฎก ปรากฏในคัมภีร์ย่อย เช่น มลิตนทปัญหา วิสุทธิมรรค เป็นต้น

๔. ยุคร้อยกรองประดิษฐ์ เป็นการผสมผสานระหว่างภาษายุคเก่า และแบบใหม่ กล่าวคือคนแต่งสร้างคำบาลีใหม่ ๆ ขึ้นใช้เพราะให้ดูสวยงาม

ดังนั้น จึงถือได้ว่าภาษาบาลีคือภาษาพระพุทธศาสนา โดยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้ภาษาบาลีประกาศพระพุทธศาสนา เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษาบาลี จึงได้รับเกียรติและได้รับการยกย่องว่าเป็น “สัมพุทธโฆหารภาษา” (ภาษาอันเป็นโฆหารของพระพุทธเจ้า) “อริยโฆหารภาษา” (ภาษาอันเป็นโฆหาร

ของพระอริยะ) "ยถาภูจพรมโหวหารภาษา" (ภาษาบันทึกสภาวธรม) นอกจากนี้ ยังมีคำเรียกเป็นเชิงยกย่องอีกคำหนึ่งคือ "ปาฬิภาษา" (ภาษาบาลี) ซึ่งเป็นคำที่นักปราชญ์นิยมใช้กันมากในยุคต่อมา

ส่วนภาษาพระเวทคือภาษาศาสนาพราหมณ์ ด้วยเหตุที่ศาสนาพราหมณ์เกิดก่อนศาสนาพุทธ มีคัมภีร์ประจำศาสนา คือ คัมภีร์พระเวท หรือที่นิยมเรียกว่า ไตรเพท ซึ่งประกอบด้วยยชุรเวท, สามเวท และฤคเวท สำหรับภาษาที่ใช้รจนาคัมภีร์พระเวทดังกล่าว เรียกว่า "เวทภาษา" (สันสกฤตโบราณ) รจนาโดยฤชอัญญกะ, วามกะ และอังคีระสะ เป็นต้น ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท เป็นภาษาเก่าแก่ชาวบ้านทั่วไปเข้าใจยาก จึงไม่นิยมใช้เป็นภาษาสำหรับสื่อสารในชีวิตประจำวัน และเป็นภาษาที่ชาวอินเดียโบราณ เชื่อว่า คัมภีร์พระเวทเป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่มีมาตั้งแต่ก่อนสร้างโลก การสอนหรือการถ่ายทอดคัมภีร์พระเวทในสมัยโบราณนั้น นิยมใช้วิธีท่องจำปากเปล่า (มุขปาฐะ) พราหมณ์ผู้เป็นครู จึงได้วางกฎเกณฑ์ทางภาษาในด้านการท่องจำ, การออกเสียง และการประกอบพิธีกรรม รวมถึงหลักเกณฑ์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ต่อมาได้มีการรวบรวมขึ้นเป็นกลุ่มวิชาคู่มือประกอบการเรียนพระเวท โดยให้ชื่อว่า เวทงค หรือ เวทงค์ แปลว่า "ส่วนประกอบหรืออวัยวะมีแขนขาเป็นต้นของพระเวท" มีทั้งหมด ๖ สาขาวิชา คือ

- ๑) สิกฺขา (คัมภีร์ศึกษา) ว่าด้วยวิธีการท่องจำพระเวท และวิชาว่าด้วยการออกเสียง
- ๒) เวยยากรณ (คัมภีร์ไวยากรณ์) ว่าด้วยการวิเคราะห์คำและสร้างรูปคำ
- ๓) นิรุตติ (คัมภีร์นิรุกตยะ) ว่าด้วยการถอดรหัสความหมายของคำสำคัญ ๆ ในพระเวท
- ๔) กปฺป (คัมภีร์กัลปะ) ว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีประกอบพิธีกรรม
- ๕) โชติสสถ (คัมภีร์ชโยติษะ) ว่าด้วยการศึกษาดาราศาสตร์ เพื่อให้สามารถเลือกเวลาอัน

เป็นมงคลในการบวงสรวงและประกอบพิธีกรรม

- ๖) ฉนท (คัมภีร์ฉันท) ว่าด้วยลักษณะคำประพันธ์ครุ ลหุ เสียงสูงต่ำ

บรรดาเวทงค์ทั้ง ๖ สาขานั้น พึงทราบว่ คัมภีร์ไวยากรณ์ก็เป็นหนึ่งในจำนวนนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า ชาวอินเดียเป็นชนชาติแรกในโลกที่มีการศึกษาเรื่องไวยากรณ์อย่างละเอียดจนทำให้เกิดเป็นวิชาภาษาศาสตร์ปัจจุบัน

ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต เป็นตระกูลภาษาเดียวกัน ดังนั้น จึงมีการสร้างคำและวิธีการใช้ที่คล้ายคลึงกัน ผู้ที่รู้ภาษาสันสกฤต ย่อมเข้าใจหลักการภาษาบาลีได้โดยไม่ยากนัก ก็หลักการแห่งไวยากรณ์ในภาษาบาลีนั้น ได้รับอิทธิพลมาจากไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไวยากรณ์ภาษาบาลีในยุคหลังอรรคถาของพระพุทธโฆสเถระเช่นคัมภีร์กัจจายนะ ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อกาตันตระ คัมภีร์โมคคัลลณะอาศัยคัมภีร์จันทรไวยากรณ์ ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งต่างจากคัมภีร์ยุคก่อน เช่น นิรุตติปิฎก และมหานิรุตติเป็นต้นที่มีแนวการเขียนที่ไม่ได้อิงอาศัยสูตรของคัมภีร์สันสกฤตแต่อย่างใด

คัมภีร์เหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความรู้เชี่ยวชาญแตกฉานพระไตรปิฎกจากนั้น ท่านได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นหลักภาษา หรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

พระโบราณจารย์จึงกล่าวว่า คัมภีร์สัททวิเสสเป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์กัจจายนะว่า **ชินวจนยุตฺตํ ทิ** สูตรที่แสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมารทั้ง ๕ เท่านั้น

การศึกษาไวยากรณ์ นับเป็นกระบวนการที่มีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษาภาษา โดยเฉพาะภาษาโบราณ เช่น ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนามักสอนว่า ผู้ที่ไม่รู้ไวยากรณ์ก็คือผู้ไม่รู้หนังสือ ในสมัยโบราณ นักปราชญ์ทั้งหลายได้ให้ความสำคัญต่อวิชาไวยากรณ์มาก แม้แต่พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงความสำคัญของหลักไวยากรณ์ไว้ในพระไตรปิฎกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระพุทธศาสนา อาจศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกผิดพลาดได้ หากว่าถ้อยคำภาษามีความพิรุณบกพร่อง ๆ ภิกษุทั้งหลาย ถ้อยคำภาษาที่พิรุณบกพร่องย่อมนำมาซึ่งการตีความผิดได้ ๆ ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนิสเหตุหนึ่งที่จะทำให้พระสังฆกรรมเลื่อนหายอันตรธานไปจากโลกนี้”

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความพ้นเพื่อนเลือนหายแห่งพระสังฆกรรม ธรรมสองอย่าง คือ บทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี และอรรถที่นำมาไม่ดี แม้เนื้อความแห่งบทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี ก็ย่อมถูกนำมาไม่ดี ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความพ้นเพื่อนเลือนหายแห่งพระสังฆกรรม ๆ

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความดำรงมั่น ไม่พ้นเพื่อนเลือนหายแห่งพระสังฆกรรม ธรรมสองอย่าง คือ บทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี และอรรถที่นำมาดี แม้เนื้อความแห่งบทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความดำรงมั่น ไม่พ้นเพื่อนเลือนหายแห่งพระสังฆกรรม ๆ

พระพุทธดำรัสนี้ ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาไวยากรณ์นั้น เป็นสิ่งที่จำเป็นมาก เพราะการที่จะเข้าใจพระไตรปิฎกอันลึกซึ้งสมบูรณ์ด้วยอรรถ และงดงามด้วยภาษานั้น เบื้องต้นจะต้องอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นกุญแจไขเข้าไป จากนั้นจึงค่อยทำการศึกษาค้นคว้านานานายะที่เป็นแก่นธรรมต่อไป

การศึกษาภาษาบาลี โดยเฉพาะการศึกษาหลักไวยากรณ์นั้น พอจะสรุปเป็นแนวทางได้ ๔ ลักษณะ คือ

๑. ศึกษาการออกเสียง (Phonology) เช่น ศึกษาเกี่ยวกับฐาน กรณ์ ปยตนะ จากคัมภีร์ กัจจายนะ ปทรูปสัทธา โมคคัลลภาวะและสัททนีติ เป็นต้น

๒. ศึกษารูปลักษณะของคำ การสร้างคำศัพท์นาม และกิริยา การผันคำ (Morphology) จากคัมภีร์ กัจจายนะ ปทรูปสัทธา โมคคัลลภาวะและสัททนีติ เป็นต้น

๓. ศึกษาความหมายของคำ (Semantics) การนำความหมายไปใช้โดยศึกษาจากคัมภีร์ สัททนีติปทมมลา และอภิธานปป์ตีปิกา เป็นต้น

๔. ศึกษาการสร้างประโยค โครงสร้างประโยค ความสัมพันธ์ระหว่างถ้อยคำในประโยค กฎนิยามความสัมพันธ์ประโยคหรือวากยสัมพันธ์ (Syntax) และการกะ อการกะ เป็นต้น โดยศึกษาจากคัมภีร์คันถาภรณ์ ปทรูปสัทธา (การกัณฑ์) วากยสังสยวิโสธนี และหนังสือนิยามเกี่ยวกับประโยคต่าง ๆ เป็นต้น

วิชาอภีธานเป็นหนึ่งใน ๔ ลักษณะที่นิสิตจะต้องศึกษาเล่าเรียนเพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เป็นต้น

คำถามท้ายบทการเรียนรู้ประจำบทที่ ๑**๑. จงบอกความหมายของคำศัพท์ดังต่อไปนี้**

- ๑.๑ ปณามคาถา
- ๑.๒ ปฏินญาคาถา
- ๑.๓ ปริภาสาคาถา

๒. จงอธิบายพร้อมยกอุทาหรณ์ประกอบของคำศัพท์ดังต่อไปนี้

- ๒.๑ รูปนตรนัย
- ๒.๒ สาหจริยนัย
- ๒.๓ อาหัจจวิธานนัย
- ๒.๔ คำว่า “ธรรมวินัย” มีมาก่อนพระพุทธศาสนาหรือมีในสมัยพระพุทธศาสนา
จงอธิบายพร้อมอ้างหลักฐานประกอบ
- ๒.๕ คำว่า “ภาษาชะ” ที่ชาวชนบทต่าง ๆ ใช้กัน มีกี่อย่าง อะไรบ้าง

๓. จงอภิปรายข้อความดังต่อไปนี้

- ๓.๑ ภาษาบาลีมีความสำคัญอย่างไร
- ๓.๒ ภาษาสันสกฤตมีความสำคัญอย่างไร
- ๓.๓ คัมภีร์ไวยากรณ์มีวิวัฒนาการอย่างไร
- ๓.๔ ไวยากรณ์บาลีกับสันสกฤตเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร
- ๓.๕ พระพุทธเจ้าตรัสถึงความสำคัญของไวยากรณ์ว่าอย่างไร
- ๓.๖ กลุ่มคัมภีร์สหทวิเสส มีเท่าไร อะไรบ้าง

บรรณานุกรมประจำบทที่ ๑

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐ – ๒๕๓๕.

ธีรวัสส์ บำเพ็ญบุญบารมี, “รูปแบบการตีความคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” มหาวิทยาลัย

มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระอัครคังสเถระ, สัททนีติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานามนิมิตธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เบ็กม่าน, ๒๕๔๒.

พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมคคตส นาม ปกรณวิเสสสส ปจโม ภาโค, พิมพ์ครั้งที่ ๘ กรุงเทพมหานคร: มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . วิสุทธิมคคตส นาม ปกรณวิเสสสส ตติโย ภาโค, พิมพ์ครั้งที่ ๘ กรุงเทพมหานคร: มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____ . สมณฑปาสาทิกา นาม วินยฎกถา ตติโย ภาโค, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ กรุงเทพมหานคร: มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระพุทธปัยเถระ, ปทรูปลิตธิ. ฉบับสยามรัฐ ลำปางนคร ท่ามะโออาราเม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

พระมหาโกมล แก้วดิ่ง, “การศึกษาเปรียบเทียบค่านามในคัมภีร์ปทรูปลิตธิและลขลิตธานตเกมูที” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

พระมหาปฐมพงษ์ งามล้วน, ประวัติภาษาบาลี กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิมหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พระโมคคัลลานะ, อภิธานบุพทีปิกา และ อภิธานบุพทีปิกาสูจิ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พัฒน์ เพ็งผลา, บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔ กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๓.

แสง จันทร์งาม, วิธีสอนของพระพุทธเจ้า, กรุงเทพมหานคร: มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

David J. Kalupahana, **A History of Buddhist Philosophy: Continuities and Discontinuities.**

Wilhelm Geiger, **Pali Literature and Language** Calcutta: University of Calcutta, ๑๙๔๓.